

Сумський державний педагогічний університет імені А. С. Макаренка
Навчально-науковий інститут педагогіки і психології
Кафедра дошкільної і початкової освіти

Андрухей Маріна Русланівна

**ФОРМУВАННЯ ГРОМАДЯНСЬКОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ
МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ ЗАСОБАМИ ФОЛЬКЛОРУ
НА УРОКАХ РІДНОЇ МОВИ**

Спеціальність: 013 Початкова освіта

Галузь знань: 01 Освіта / Педагогіка

Кваліфікаційна робота
на здобуття освітнього ступеня магістра

Науковий керівник

_____ С. Л. Парфілова,
кандидат педагогічних наук, доцент,
доцент кафедри дошкільної і початкової
освіти

« ____ » _____ 2021__ року

Виконавець

_____ М. Р. Андрухей

« ____ » _____ 2021__ року

Суми – 2021

ЗМІСТ

ВСТУП.....

РОЗДІЛ 1. ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГІЧНІ ОСНОВИ ФОРМУВАННЯ ГРОМАДЯНСЬКОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ ЗАСОБАМИ ФОЛЬКЛОРУ НА УРОКАХ РІДНОЇ МОВИ

1.1. Категорія «громадянська компетентність»: сутність та складники

1.2. Особливості формування громадянської компетентності молодших школярів

1.3. Фольклор як засіб формування громадянської компетентності молодших школярів на уроках рідної мови

Висновки до розділу 1.....

РОЗДІЛ 2. ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНА ПЕРЕВІРКА ЕФЕКТИВНОСТІ ФОРМУВАННЯ ГРОМАДЯНСЬКОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ ЗАСОБАМИ ФОЛЬКЛОРУ НА УРОКАХ РІДНОЇ МОВИ

2.1. Дослідження стану сформованості громадянської компетентності молодших школярів до формувального впливу

2.2. Експериментальна перевірка формування громадянської компетентності молодших школярів засобами фольклору на уроках рідної мови

2.3. Аналіз результатів дослідно-експериментальної роботи

Висновки до розділу 2.....

ВИСНОВКИ.....

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....

ДОДАТКИ.....

ВСТУП

Актуальність теми. На початку XXI століття у світовому освітньому просторі відбулися суттєві зміни в ставленні до громадянського виховання дітей молодшого шкільного віку. Сьогодні Україні потрібні громадяни, які вміють самостійно розв'язувати різноманітні проблеми, приймати нестандартні рішення, творчо працювати і критично мислити, які цікавляться минулим і сучасним своєї Батьківщини. Створення умов для формування такої особистості залишається одним із основних завдань освіти в Україні. Освітній процес потребує суттєвого змістового й організаційного оновлення, коли визнання громадянських цінностей відбуватиметься не примусово, а внаслідок особистої прихильності людини до них.

Актуальним стає розширення практичного досвіду громадянської участі школярів, формування їхньої компетентності й усвідомлення потреби вчитися цьому протягом життя.

Ухвалення державних документів: Закону України «Про освіту», «Концепції розвитку громадянської освіти в Україні», Концепції «Нова українська школа», «Положення про загальноосвітній навчальний заклад», «Концепції громадянського виховання особистості в умовах розвитку української державності», Державного стандарту початкової освіти, актуалізують питання обґрунтування теоретичних основ громадянської компетентності та визначення ефективних способів її формування у молодших школярів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Результати останніх психолого-педагогічних досліджень показали, що різні аспекти проблеми формування громадянської компетентності молодших школярів науковці обґрунтовують за такими напрямками: концепції і тенденції громадянського виховання (О. Пометун, І. Тараненко, М. Товкало); педагогічні основи громадянського виховання в умовах сьогодення (О. Банах, І. Бех, Н. Бібік, М. Боришевський, В. Кремень); теоретичні засади формування громадянської компетентності

молодших школярів (В. Доміна); форми та методи формування громадянської компетентності учнів (О. Бурау, Л. Мельничук, І. Ковальчук, Л. Кравченко, М. Смирнова).

Проблему формування громадянської компетентності в лінгводидактичному аспекті розглядають науковці Н. Голуб, Н. Бондаренко, В. Новосьолова. Проте питання формування громадянської компетентності молодших школярів засобами фольклору на уроках рідної мови потребує подальших наукових розробок, адже з'являються нові вимоги до вивчення ціннісних орієнтацій та вмінь, необхідних для громадянина демократичного суспільства, нові підходи до шляхів отримання цих знань та умінь, усвідомлення особистістю власної ролі у житті суспільства.

Отже, актуальність і недостатня розробленість проблеми обумовили вибір теми дослідження: «Формування громадянської компетентності молодших школярів засобами фольклору на уроках рідної мови».

Мета дослідження полягає в теоретичному обґрунтуванні та експериментальній перевірці ефективності формування громадянської компетентності молодших школярів засобами фольклору на уроках рідної мови.

Відповідно до мети визначено *завдання дослідження*:

1. Проаналізувати стан проблеми формування громадянської компетентності молодших школярів у педагогічній теорії і практиці.
2. Визначити сутність, складники та особливості формування громадянської компетентності молодших школярів.
3. Теоретично обґрунтувати і експериментально перевірити ефективність формування громадянської компетентності молодших школярів засобами фольклору на уроках рідної мови

Об'єкт дослідження – громадянська освіта молодших школярів.

Предмет дослідження – формування громадянської компетентності молодших школярів засобами фольклору на уроках рідної мови.

Матеріали та методи дослідження: теоретичні – загальнонаукові методи: аналіз, синтез, узагальнення, які через вивчення педагогічної, методичної та психологічної літератури забезпечили комплексне пізнання предмету дослідження; *емпіричні* – педагогічне спостереження за освітнім процесом у початкових класах (констатувальний, формувальний експеримент); опитування, бесіда, анкетування; *статистичні* – для опрацювання експериментальних даних.

Наукова новизна одержаних результатів дослідження полягає в тому, що: *узагальнено* положення щодо сутності громадянської компетентності; *конкретизовано* складники громадянської компетентності стосовно молодших школярів; *визначено і обґрунтовано* вплив засобів фольклору на формування громадянської компетентності молодших школярів на уроках рідної мови; *подальшого розвитку* дістала система навчально-методичного ресурсу початкового курсу рідної мови.

Практичне значення одержаних результатів полягає в тому, що теоретичні положення магістерського дослідження, висновки та методичні рекомендації можуть використовуватися вчителями початкової школи, методистами в освітньому процесі під час підготовки та проведення уроків рідної мови, а також для розробки навчально-методичних посібників, дидактичних матеріалів.

Упровадження результатів магістерського дослідження здійснено у практику освітнього процесу Комунальної установи Сумська спеціалізована школа I–III ступенів №1 ім. В. Стрельченка (довідка № 01-14/482 від 01.11.2021 р.).

Апробація результатів та публікації. Основні положення, висновки і результати дослідження доповідалися та обговорювалися на IV Всеукраїнській науково-практичній конференції для студентів, магістрів та молодих науковців «Дошкільна і початкова освіта: реалії та перспективи» (м. Суми, кафедра дошкільної і початкової освіти Сумського державного педагогічного університету імені А.С. Макаренка, 28 квітня 2021 року);

VI Всеукраїнській науково-практичній конференції для студентів, магістрантів та молодих науковців «Дошкільна освіта: від традицій до інновацій» (м. Суми, кафедра дошкільної і початкової освіти Сумського державного педагогічного університету імені А.С. Макаренка, 27 листопада 2020 року).

Основні наукові результати відображено в 2 публікаціях автора.

Структура та обсяг роботи. Робота складається зі вступу, двох розділів, висновків до розділів, загальних висновків, списку використаних джерел (95 найменувань), 4 додатків, 5 таблиць, 3 рисунків. Загальний обсяг магістерської роботи становить 89 сторінок, з них основного тексту 80 сторінок.

РОЗДІЛ 1

ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГІЧНІ ОСНОВИ ФОРМУВАННЯ ГРОМАДЯНСЬКОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ ЗАСОБАМИ ФОЛЬКЛОРУ НА УРОКАХ РІДНОЇ МОВИ

1.1. Категорія «громадянська компетентність»: сутність та складники

Сьогодні Україні потрібні громадяни, які можуть самостійно розв'язувати різноманітні проблеми, приймати нестандартні рішення, вміють творчо працювати і критично мислити. Отже, суспільство потребує компетентної особистості, яка здатна буде розв'язувати нестандартні проблеми і попереджати їх виникнення.

Формування компетентної особистості є основною метою і завданням нової української школи, про що зазначено у Концепції «Нова українська школа» і Концепції безперервної системи національного виховання. Ці завдання мають розв'язуватися шляхом комплексного впливу на всі аспекти формування дитячої особистості і компетентнісного підходу, який, на думку І. Бега, повинен забезпечити високий рівень компетентності учнів [3; 39].

Становленню такої особистості сприяє *громадянська освіта*, яка спрямована на формування громадянських компетенцій особистості, якими вона повинна володіти, щоб жити в демократичній державі. На зламі ХХІ століття значення громадянської освіти, яка покликана формувати громадянську компетентність, зростає, адже сучасна демократія вимагає формування в особистості демократичних цінностей, усвідомлення нею власної ролі і значення в житті суспільства.

Проблема формування громадянської компетентності знаходить своє відображення в чинних освітніх документах останніх років. Серед законодавчих документів, які формують сучасну освіту, є Державна

Національна програма «Освіта України: XXI століття», Закон України «Про освіту», Національна стратегія розвитку освіти в Україні на 2012-2021 роки. Про актуальність громадянської освіти свідчать прийняті в останні роки такі документи, як «Концепція національного громадянського виховання особистості в умовах розвитку української державності», «Концепція громадянської освіти в Україні». У них підкреслюється пріоритетність виховання особистості, якій притаманні якості і риси характеру національно свідомого громадянина, патріота, що спрямовує почуття і вчинки на саморозвиток та розвиток демократичного громадянського суспільства в Україні.

Проблема громадянської освіти порушена в державних документах останнього періоду. Сьогодні МОН України запропонувало для обговорення стратегію розвитку громадянської освіти до 2022 року та план заходів щодо її реалізації. У 2016 році було затверджено Концепцію Нової української школи, де до ключових компетентностей було зараховано громадянську [39]. У Законі України «Про освіту» (2017) зазначається, що сьогодні, коли відбувається активний розвиток України як демократичної держави, формування громадянської компетентності є одним із пріоритетних завдань освіти.

Доцільність звернення до обраної проблеми підтверджується розробками психологів, педагогів, науковців, які розглядали проблему формування громадянської компетентності в різних аспектах, а саме: концепції і тенденції громадянського виховання (О. Пометун, І. Тараненко); педагогічні основи громадянського виховання в умовах сьогодення (Бех, Н. Бібік, М. Боришевський, В. Кремень та ін.); теоретичні засади формування громадянської компетентності молодших школярів розроблені В. Доміною; форми та методи формування громадянської компетентності учнів (О. Бурау, Л. Мельничук, І. Ковальчук, Л. Кравченко, М. Смирнова); сутність, зміст громадянського виховання (П. Вербицька, О. Внукова, К. Журба, В. Івашківський, В. Лозова, Г. Троцько, Л. Крицька, В. Приходько, К. Чорна); методологічне трактування ряду принципів громадянськості

розглядали Н. Дерев'янку, В. Киричок, В. Оржехівський, О. Сухомлинська, Г. Шевченко.

Ідеї компетентнісного підходу до загальної середньої освіти розглядають сучасні науковці І. Бех, Н. Бібік, І. Єрмаков, О. Локшина, О. Пошетун, О. Савченко, Ю. Швалб.

Сучасними науковцями детально обгрунтовані завдання, зміст та особливості формування громадянського виховання, які спрямовані на досягнення кінцевого результату, а саме: сформованість громадянської позиції (О. Сухова), громадянських якостей (О. Сухомлинська); громадянської свідомості (М. Боришевський, В.Іванчук); громадянської компетентності (О. Кучер); громадянськості (М. Алексєєва А. Колодій, І. Манюк, Н. Чернуха, І. Яремчук). Науковці М. Михайліченко, Л. Михайлова єдині в думці, що для життя дитини в демократичному суспільстві, необхідно формувати у них компетентності, які дають особистості можливість реалізувати в житті свій пізнавальний, творчий, діяльнісний потенціал [56, с.126].

Завданням сучасної громадянської освіти, як зазначається в освітніх документах, є формування особистості, якій притаманні демократична громадянська культура, усвідомлення взаємозв'язку між індивідуальною свободою, правами людини та її громадянською відповідальністю, готовність до компетентної участі в житті [41].

У Державному стандарті початкової освіти у розділі «Громадянська та історична освітня галузь» пріоритетними визначені такі риси особистості дитини молодшого шкільного віку, яка:

- 1) бере участь у розв'язанні проблем класу, родини (обирає варіанти розв'язання проблем, долучається до корисних справ у сім'ї, класі);
- 2) осмислює громадсько політичне життя (розповідає про Україну, про Батьківщину, знає державні символи, шанобливо ставиться до них);
- 3) співпрацює з іншими особами (домовляється про правила, дотримується їх, пояснює, чому це важливо);

4) орієнтується в історичному часі (встановлює послідовність подій, знає приклади культурно-історичної спадщини) [24].

У контексті обґрунтування досліджуваної проблеми передбачено характеристику ключових понять.

Терміни «компетентність», «компетенція», «компетентний» часто зустрічаються в педагогічній літературі. Однак, у визначенні їх суті науковці неодностайні. Це поняття різних рівнів, а тому часто визначаються або як зовсім різні, або як єдине поняття (ототожнюють ці поняття В. Бондар, Л. Болотов, В. Ледньов, М. Ніканоров, С. Петренко). Поняття «компетенція» у словнику української мови тлумачиться як: 1) комплекс знань, умінь і навичок, що дають можливість виконувати певну діяльність; 2) потенційна можливість особистості; 3) добра обізнаність із чим-небудь; 4) наперед задану вимога до освітньої підготовки (стандарт, опис повноважень, професіограму); 5) коло повноважень якої – небудь організації, установи чи особи [78; 80; 81]. «Компетентність» розглядають – як професійну підготовленість і реалізовану здатність суб'єкта праці до виконання завдань і обов'язків повсякденної діяльності; як здатність до дії; як властивість (від слова компетентний) [27].

Одні дослідники вважають (О. Дахін), що компетентність – це ті ж самі знання, вміння і навички, інші (А. Хуторський, О. Овчарук, С. Шишов) впевнені, що компетентність є новою складовою освіти, під якою розуміють коло повноважень якої-небудь організації, установи або особи [33].

В англійських словниках «компетентність» розглядається як «здатність до дії», як вміння використовувати знання у практичній діяльності, як певні стратегії для реалізації творчого потенціалу особистості. У словнику іноземних слів поняття «компетентність» розглядається як коло повноважень, представлених законом, статутом або іншим актом конкурентно спроможної посадової особи; як коло питань, якими дана особа володіє [79, с. 145].

Ряд українських дослідників (Г. Несен, Л. Сохань, І. Єрмаков), автори науково-методичного посібника «Життєва компетентність особистості» визначають компетентність як специфічну здатність, яка дає змогу ефективно

розв'язувати проблеми, що виникають в реальних ситуаціях життя; як «здатність до дії», тобто вміння застосовувати знання в практичній діяльності [27].

Узагальнює різні підходи у визначеннях понять науковець О. Хмельницька. Вона визначає поняття «компетентність» як інтегроване, яке включає вміння виконувати особливі види діяльності залежно від поставлених цілей, здібності особистості використовувати свій досвід, поняття «кваліфікація» як частина, що визначає наявність знань, умінь і навичок [92].

Продовжують його думку вчені Н. Бібік, О. Савченко, які визначають «компетентність» як «коло питань, у яких людина добре розуміється, які вона набуває не тільки під час вивчення предмета, а і в позаурочній діяльності за допомогою інших засобів освіти внаслідок впливу середовища» і розглядають її як «особистісну якість, інтегровану здатність особистості, яка охоплює не тільки знання, вміння, навички, а й попередній досвід, цінності, ставлення, які можуть цілісно реалізовуватися тільки в процесі конкретної навчальної ситуації» [74].

У різних словниках: Словник української мови, Великий тлумачний словник української мови, Новий тлумачний словник української мови у чотирьох томах тлумачення поняття «компетентний» хоч і дещо відрізняються за своїм змістом, але передбачають два загальних аспекти. Компетентний – це 1) той, хто має достатні знання в якій-небудь галузі, який з чим-небудь добре обізнаний, тямущий; 2) який має певні повноваження, повноправний, повновладний [11; 80].

Отже, компетентнісною вважається та особа, яка здатна застосовувати свої знання, вміння і навички у практичній діяльності.

За нашим аналізом, дані поняття є ширшими, ніж такі поняття як знання, вміння і навички:

- «компетенція» -- це певна сфера, коло діяльності, наперед визначена система питань щодо яких особистість має бути добре обізнана;

- «компетентністю» можна назвати опанування особистістю певною компетенцією (компетенціями), що вимагає особистісного ставлення до неї і до предмета діяльності.

З аналізу різноманітних підходів до визначення поняття, зроблено висновок, що компетентність молодших школярів – це здатність і готовність особистості до дії, що ґрунтується на знаннях і життєвому досвіді і проявляється в критичний момент за рахунок вміння знаходити зв'язок між ситуацією та знаннями, у прийнятті адекватних рішень нагальної проблеми.

Як вважають сучасні науковці, важливими складовими гармонійного й цілісного розвитку особистості молодшого школяра є формування компетентностей. У педагогічній літературі «формування» розуміється як складний процес набуття сукупності стійких засобів і якостей особистості та як результат розвитку людини, пов'язаний з цілеспрямованими змінами через виховання, освіту і навчання [52]. М. Дяченко та М.Комарицька трактують «формування» як процес, під час якого відбувається духовне збагачення, удосконалення стилю роботи, розвиток індивідуальності, інтелігентності, внутрішньої та зовнішньої загальної та професіональної культури фахівця [33].

У початковій школі в дітей формуються різні види компетентностей, зокрема, ключових: 1) компетентність у розв'язанні проблем (технологічна); 2) комунікативна компетентність (здатність до соціальної взаємодії, до комунікації); 3) соціальна (дотримання моральних норм; орієнтування в проблемах сучасного суспільно-політичного життя); 4) міжкультурна (розвиток культури особистості; повага і толерантне ставлення до інших народів, їх культурних надбань); 5) навчальна (здатність здобувати безперервну освіту) [24]. Ключову компетентність характеризують її певні ознаки, які були визначені О. Пометун: поліфункціональність (здатність до розв'язування різних життєвих проблем, поліпредметність (уміння застосовувати знання з різних предметів); багатовимірність (різні розумові операції, технології, творчі здібності, практичні уміння) [66].

Ми поділяємо точку зору тих науковців (В. Байденко, І. Зимня, А. Хуторський), які визначають ключову компетентність як об'єктивну категорію, що фіксує суспільно визнаний комплекс певного рівня знань, умінь та навичок, ставлень тощо, які можна застосовувати в широкій сфері діяльності людини.

Отже, ключова компетентність може бути визначена як здатність людини здійснювати складні поліфункціональні, поліпредметні, культуродоцільні види діяльності, під час ефективного розв'язання певних проблем [35, с. 35].

Усі компетентності забезпечують становлення свідомої особистості, здатної пристосуватися до гнучкої зміни способів і форм життєдіяльності. Зміст та перелік компетентностей молодших школярів визначено в Державному стандарті початкової освіти та базової і повної загальної середньої освіти (12-річна школа), де вказано, що головним є не предмет, якому навчаємо, а особистість, яку формуємо [24; 25].

Європейський парламент і Рада європейського Союзу (Рекомендація 2006/962/ЄС Європейського Парламенту та Ради ЄС «Про основні компетенції для навчання протягом життя» від 18.12.2006 року) шостою ключовою компетентністю визначили «Громадянську компетентність», що підтверджується в Державному стандарті початкової освіти (2020), де серед ключових визначено і громадянську компетентність.

Громадянську компетентність потрібно формувати ще з раннього віку, про що свідчать завдання, зазначені у Державному стандарті дошкільної освіти, «здатність до прояву особистісних якостей, соціальних почуттів, любові до Батьківщини; готовність до посильної участі в соціальних подіях, що відбуваються в дитячих осередках, громаді, суспільстві та спрямовані на покращення суспільного життя» [43].

З досліджень науковців О. Кучер, М. Алексєєва, І. Манюк, О. Пометун, Н. Чернухи визначаємо, що формувати громадянську компетентність, значить формувати в учнів уявлення про українське суспільство, про любов до рідного краю, мови, сім'ї; розкрити на доступному для дітей рівні особливості взаємодії

людей в суспільстві, дітей в колективі; виховувати позитивне ставлення до державних і народних символів України, поваги до її традицій, історичного минулого [65; 92].

На думку науковців П. Вербицької, Н. Дерев'янка, В. Приходька, Н. Чернухи та інш., формування громадянської компетентності особистості складається із практичних навичок участі молодших школярів у житті суспільства та рівня розвитку їх громадянських якостей [12; 92].

У Державному стандарті початкової освіти вказано, що сформованість громадянської зрілості або компетентності є результатом громадянського виховання. У розумінні поняття «виховання» ми спираємося на таке визначення українських учених (К. Чорна, О. Савченко): «це науково обґрунтована система загальнокультурних і національних цінностей і відповідна сукупність соціально значущих якостей особистості, що характеризують її ставлення до самої себе, до інших людей, до суспільства і держави, до праці, природи, мистецтва...» [73; 94].

Науковці дають різні визначення громадянського виховання, але всі вони заводяться до одного: «громадянське виховання – процес формування громадянськості як риси особистості» (В. Лозова, А. Троцько) [49]; як «основного критерію становлення громадянського суспільства» (Т. Швець); як «інтегрованої якості особистості», що «надає людині можливість відчувати себе морально, соціально, політично, юридично дієздатною та захищеною» [41, с. 35].

У «Концепції громадянського виховання особистості в умовах розвитку української державності» *поняття «громадянськість» або громадянська компетентність* визначаються як духовно-моральна цінність, світоглядно-психологічна характеристика людини, що зумовлена її державною самоідентифікацією, усвідомленням належності до конкретної країни [41]. З цим пов'язане, як зазначав В. Сухомлинський, «лояльне ставлення людини до встановлених у державі норм, порядків, законів, відчуття власної гідності,

знання і повага до прав людини, чеснот громадянського суспільства, готовність та вміння домагатися дотримання власних прав та обов'язків» [82].

Визначення терміна «громадянська компетентність» у Державному стандарті базової і повної середньої освіти дається так: «здатність учня активно, відповідально та ефективно реалізувати права та обов'язки з метою розвитку демократичного суспільства» [25].

У Концепції «Нова українська школа» громадянська компетентність розглядається дещо ширше: як здатність та володіння громадянською культурою, культурою демократії, що передбачає наявність у особистості певних якостей та громадянських цінностей [39].

З огляду на наукові розробки більшості вчених спостерігаються різні підходи до визначення «громадянської компетентності»: громадянську компетентність як «сукупність знань, умінь, навичок, переживань, емоційно-ціннісних орієнтацій, переконань особистості, які допомагають людині усвідомити своє місце в суспільстві, успішно реалізуватися як громадянина української держави» розглядають науковці Т. Магдич, Н. Протасова, Т. Смагіна, Т. Шевчук [49].

Під громадянською компетентністю науковці Т. Бакка, Л. Дух, В. Косенко, В. Процюк розуміють «здатність людини до реалізації її прав та до відповідальності за них [20, с. 16; 22]. Як «здатність до дії» розглядають громадянську компетентність автори науково-методичного посібника «Життєва компетентність особистості» Л. Сохань, І. Єрмакова. На їхню думку, компетентність не зводиться ні до знань, ні до умінь; це сфера відношень, які існують між знаннями і дією в людській практиці; це специфічна здатність, яка дає змогу ефективно розв'язувати проблеми, що виникають в реальних життєвих ситуаціях [27].

Громадянську компетентність психологи-науковці І. Бех, М. Боришевський, Г. Ломакіна, Л. Снігур, С. Рябов розглядають як «світоглядно-психологічний стан людини, що характеризується відчуттям себе громадянином певної держави; комплекс особистісних якостей і рис людини, які забезпечують

специфічність способу її мислення і є спонукальною силою повсякденних дій, вчинків, поведінки, спрямованих на розбудову, зміцнення і збагачення своєї країни; сформованість моральних ідеалів суспільства, почуття любові до батьківщини, активної громадянської і соціальної позиції» [5; 71].

Як особистісне утворення *громадянську компетентність*, на думку сучасних дослідників А. Колодій, Т. Кравчинської, В. Цвиха, можна вважати не окремою рисою особистості, а сукупністю якостей та спроможностей, що характерні для громадянського суспільства не тільки країни, але і світу [45].

Науковці О. Шапаренко, О. Сухомлинська поєднують громадянську і соціальну компетентність у єдине ціле, зазначаючи, що «громадянськість поєднує в собі громадянські та соціальні якості особистості, які базуються на морально-ціннісних засадах» [95].

Отже, нами визначено, що існують різні підходи до визначення сутності громадянської компетентності: соціально-політичний (здатність особистості до участі в суспільно-політичних процесах); психологічний (як психологічна риса громадян, як відповідальне ставлення особистості до держави, як складне психологічне утворення); педагогічний (сукупність знань, умінь і навичок, цінностей, що допомагають особистості усвідомити своє місце в суспільстві), які подано на рис. 1.1.

Рис. 1.1. Підходи до визначення сутності громадянської компетентності

Таким чином, різні тлумачення поняття, підводять нас до висновку, що громадянська компетентність – це багатоаспектне явище, суть якого визначається головними якостями людини-громадянина – служіння своїй Батьківщині, суспільству, відродження та примноження здобутків держави, які формуються на основі знань, умінь, цінностей та здатністю ефективно розв’язувати проблеми, що виникають в реальних життєвих ситуаціях. Ми можемо стверджувати, що саме така особистість, активна, самосвідома, самовпевнена, дієздатна, культурна, потрібна демократичному суспільству.

До визначення складових громадянської компетентності науковці підходять по-різному. У психологічних дослідженнях науковця С. Ладивір громадянська компетентність розглядається як єдність когнітивного, емоційного і діяльнісного компонентів. Науковці А. Богуш, Н. Гавриш до цих складників відносять ще і правовий [8, с.74]. На думку науковця К. Чорної, складові громадянської компетентності проявляються у формуванні таких громадянських рис, як громадянська свідомість, громадянська мужність, почуття громадянської гідності, громадянського обов’язку й відповідальності [94].

До складових громадянської компетентності Н. Вербицька відносить:

- громадянські почуття (почуття любові до батьківщини, народу, мови, культурних цінностей; почуття обов’язку і відповідальності за майбутнє; додержання правових та морально-етичних норм);
- громадянська спрямованість – це націленість особистості на проблеми державного і громадського життя;
- громадянська активність – спільна діяльність громадян, спрямована на позитивні зміни у суспільстві [12, с. 41].

Як стверджують дослідники-філософи В. Огнев’юк, Г. Філіпчук, О. Шапаренко, політологи М. Головатий, С. Кісліцин, С. Рябов, громадянська компетентність є *сукупністю таких якостей, як громадянська самосвідомість, громадянська активність, громадянська самоповага та взаємоповага,*

законослухняність, толерантність, критичне мислення, внутрішня свобода особистості [71; 95].

Науковець І. Бех як складові громадянської компетентності визначає патріотизм і громадянське виховання (духовні, моральні цінності), які перегукуються зі змістом, вказаним у Концепції розвитку громадянської освіти в Україні, де зокрема зазначено, що молодші школярі повинні мати елементарні знання про державу, її закони, права, основні моральні цінності і норми поведінки [4; 42].

Науковець О. Пометун до складових громадянської компетентності відносить мотиваційно-ціннісний, знаннєвий, діяльнісний, технологічно-процесуальний компоненти [65].

Узагальнюючи вищезазначені визначення, встановлено, що складовими громадянської компетентності молодших школярів доцільно вважати такі: когнітивний, мотиваційно-ціннісний і діяльнісний компоненти, що наділені певним змістом, які подаємо у табл. 1.1.

Таблиця 1.1

Компоненти формування громадянської компетентності молодших школярів

Компоненти	Зміст
Когнітивний	Оволодіння знаннями, уміннями і навичками взаємодії в суспільстві, про світ, людину, любов, духовність; готовність до захисту Батьківщини.
Мотиваційно-ціннісний	Суспільні цінності; громадянська самосвідомість; духовно-моральні почуття; наслідування кращих моральних зразків українського народу.

Діяльнісний	Повага до прав і свобод людини; до держави, державних символів; співпраця, критичне мислення.
-------------	---

Нижче розкриємо зміст кожного компонента.

Когнітивний компонент передбачає наявність громадянських знань, на основі яких формуються уявлення про форми і способи життя, реалізація потреб особистості в політичному, економічному, правовому, соціальному просторі демократичної держави.

Мотиваційно-ціннісний компонент забезпечує розкриття гуманістичного потенціалу та естетичної цінності творів мистецтва, формування світогляду учнів, їх національної свідомості, моралі та громадянської позиції. Громадянські цінності являють собою сукупність загальнолюдських, демократичних, національних ставлень до народу, рідної мови, історії, культури.

Як зазначає І. Бех, формування основ патріотизму здійснюється поступово: від любові до сім'ї, рідного дому до макросередовища (місцевості, у якій проживає дитина; держави). Переживаючи різні емоції, аналізуючи ставлення до сім'ї, держави тощо дорослих, дитина вчиться розрізняти позитивні і негативні дії людей, давати адекватну мотивовану оцінку вчинкам людей, ціннісно ставитися до всього українського [4].

Важко переоцінити значення рідної мови у вихованні дітей. Адже мова є не тільки засобом спілкування, а й носієм інформації, скарбницею знань про свій народ, свою Батьківщину, свою історію. Чим освіченіша людина, писав К. Ушинський, тим більше вона повинна цінувати перлини народної мови, оскільки «у мові одухотворяється весь народ і вся його батьківщина, вся історія духовного життя народу». У мові передається найтісніший живий зв'язок між минулим, сучасним і майбутнім поколінням [88, с.74].

Здатність учнів початкової школи до діяльності формується завдяки набуттю досвіду, соціалізації, залучення дитини до різних видів діяльності; застосування теоретичних знань на практиці; формування здібностей до самоосвіти і командної роботи.

Таким чином, ми можемо зробити висновок, що різноманітність запропонованих складових громадянської компетентності, свідчить про широту змістового обсягу феномену. Отже, змістом громадянської компетентності є сукупність громадянознавчих знань, громадянських умінь і громадянських цінностей, які ми конкретизували для молодших школярів у табл.1.2.

Таблиця 1.2

Зміст громадянської компетентності молодших школярів

Учень знає	Учень уміє	Учень виявляє в поведінці та оцінках
<ul style="list-style-type: none"> - про державу, закони, права людини; - про правила спілкування з однолітками, дорослими; - про національні і загальнолюдські цінності; - свою рідну мову. 	<ul style="list-style-type: none"> - робити свідомий вибір; - брати участь у колективній діяльності, прийнятті рішень; - висловлювати і пояснювати власну точку зору; - залучатися до суспільно-корисної діяльності. 	<ul style="list-style-type: none"> - повагу до прав людини і закону; - прагнення до чесності, справедливості, відповідальності; - патріотизм; - повагу до національної історії, культури, мови, традицій.

Проведений аналіз дає можливість з'ясувати, якими знаннями й уміннями повинні оволодівати молодші школярі в процесі формування громадянської компетентності. Як бачимо, багато уваги приділяється формуванню

комунікативних здібностей, завдяки яким дитина може інтегруватися в суспільство, розв'язати різні життєві ситуації через діалог.

Модернізація сучасної початкової школи передбачає побудову змісту громадянської компетентності на нових підходах, а саме, на соціалізації особистості до суспільства. Окремо в табл. 1.2 звертається увага на формування ціннісних орієнтацій у ставленні до держави, українського народу, до національної історії, культури, традицій, мови.

Таким чином, нами зроблено висновок, що формування громадянської компетентності молодших школярів забезпечується специфікою функціонування її складових та змісту і здійснюється в процесі життєдіяльності дітей, де провідною є навчання, під час якого формується цілісна картина світу, закладається фундамент світогляду людини-громадянина.

Відповідно до державних документів, початкова школа має всі можливості, щоб забезпечити не тільки оволодіння дітьми знаннями, уміннями і навичками з громадянських прав, культури, поведінки, а розвинути практичні уміння щодо їх застосування, формування наукового світогляду, високих духовних і моральних якостей.

1.2. Особливості формування громадянської компетентності молодших школярів

Вивчення структури та змісту громадянської компетентності, психологічного розвитку дітей молодшого шкільного віку уможливило виокремити особливості формування громадянської компетентності молодших школярів.

На думку психологів, у школярів семи-десяти років «вже сформована достатньо висока компетентність як у різних видах діяльності, так і у сфері стосунків. Ця компетентність виявляється в здатності ухвалювати власні рішення на основі наявних знань, умінь і навичок, взаємодіяти в суспільстві,

наслідувати кращі моральні зв'язки українського народу. Молодший школяр здатний виявити емоційність і самостійність, вирішуючи соціальні і побутові завдання» [54, с.74; 69].

Аналіз психолого-педагогічної літератури дозволив виокремити такі особливості формування громадянської компетентності молодших школярів:

- психологічні;
- мотиваційні;
- діяльнісні;
- соціальні.

Визначаючи психологічні особливості формування громадянської компетентності молодших школярів, психологи І. Бех, П. Вербицька, М. Боришевський, О. Киричук пропонують уже з молодшого шкільного віку формувати в учнів громадянську свідомість, як одну із головних якостей громадянської компетентності: уявлення про своє місце в суспільстві (родині, школі, класі, товаристві); усвідомлення своїх здібностей і можливостей; усвідомлення потреби в діяльності (в процесі навчання, виховання, ігрової та трудової діяльності); усвідомлення себе як особистості [3; 12].

Зокрема, І. Бех розглядає період молодшого шкільного віку як період громадянського становлення особистості, її соціального самовизначення, активного залучення до громадського життя, формування духовних рис особистості. Молодший шкільний вік, на думку науковця, це період формування розумової зрілості (довільна увага, аналітичне мислення, диференційоване сприймання); соціальної зрілості, що пов'язана з потребою спілкування з іншими дітьми і дорослими; емоційної зрілості, яка характеризується емоційною стійкістю дитини 6-10 років, відсутністю імпульсивних реакцій. Враховуючи вікові особливості молодших школярів, у них можна сформуванню систему узагальнених знань про явища суспільного життя, які є основою у формуванні предметних компетентностей, без яких неможливе формування громадянської [5].

Основною особливістю цього віку є зміна соціальної позиції особистості: в школі учням потрібно дотримуватися певних правил, вимог, підпорядковувати свої бажання новому режиму і розпорядку.

Науковець Л. Зарванська вважає молодший шкільний вік періодом розвитку громадянської активності, наголошуючи, що «формування активної життєвої позиції в цьому віці є важливим, оскільки ранньому шкільному віку властиве зростання самосвідомості» [29].

Першочерговою умовою формування рис громадянина вважав розвиток громадянської активності В. Сухомлинський і визначив вік молодших школярів, як особливо важливий для формування громадянина. Педагог твердив, що риси громадянина виховуються безліччю впливів педагогічного характеру й некерованими соціальними впливами [81]. Однак, формування громадянської компетентності молодших школярів не може забезпечуватися лише однією їх життєдіальною активністю.

Як зазначають психологи, розвиток психіки дітей здійснюється на основі провідної для певного віку діяльності. Такою діяльністю для молодших школярів є навчання, яке суттєво змінює мотиви і потреби молодших школярів. Бажання пізнавати навколишній світ, взаємодіяти з ним виникає тільки тоді, коли об'єкт викликає інтерес [61]. На думку Н. Косаревої, формування громадянської компетентності молодших школярів прямо пов'язані морально-духовні потреби та інтереси, які слід задовольнити, щоб особистість розвивалась у потрібному напрямку, мала право на свободу вибору, вільну життєтворчість, що зафіксовано у державних документах [44].

За О. Кононко, задоволення потреб дитини робить навчально-виховний процес гуманно-зорієнтованим, демократичним і ефективним. До основних потреб науковець відносить: інтерес до світу дорослих (прагнення бути схожими на дорослих, наслідувати їх дії); ігровий мотив (намагання перетворити будь-яку справу на гру); налагодження та збереження позитивних взаємин з дорослими й однолітками (позитивна думка дорослого і однолітків про дитину, дотримання встановлених правил і норм); пізнавальний мотив

(великий інтерес до нового, допитливість, бажання збагачувати свої знання); самоствердження (прагнення бути корисною, значущою); досягнення успіху (прагнення виконати завдання дорослого якнайкраще); альтруїстичний мотив (зумовлений потребою бути корисним, поважати себе за це) [38].

Зазначимо, що провідною діяльністю молодших школярів є навчання, яке суттєво змінює мотиви поведінки дитини та відкриває нові джерела для пізнавального розвитку. Тому в дітей молодшого шкільного віку часто виникають пізнавальні потреби, пов'язані з інформацією про навколишній світ і самого себе, до пізнання історії і природи свого краю і країни, потреби у навчанні, спілкуванні. Найважливішою, як стверджує науковець Л. Михайлова, є духовна або естетична потреба. Усі молодші школярі прагнуть побачити красу природи, мистецтва, глибоко відчувати музику, живопис, літературу, красу людських взаємовідносин. Задоволення духовних потреб спонукає дітей до творчості, до збереження і поширення духовних цінностей, до саморозвитку [56].

Молодший шкільний вік науковці визначають як період становлення особистості у різних видах діяльності (комунікативної, ігрової, художньо-естетичної, як провідної – навчальної), в результаті яких учні мають засвоїти загальні способи виділення властивостей понять та розв'язання певного класу конкретно-практичних завдань [46]. Оскільки особистість молодших школярів багатогранна, то вивчити її можливо, лише залучивши учнів до різних видів діяльності, зокрема, ігрової, комунікативної, художньо-естетичної, пошуково-дослідницької тощо.

Розглянемо особливості формування громадянської компетентності молодших школярів у вищезазначених видах діяльності.

Навчальна діяльність, згідно за Д. Ельконіним, є провідною для молодших школярів і набуває характерних особливостей. Однією з них є те, що досягнення цілей учбової діяльності викликано мотивом власного зростання. Дітей молодшого шкільного віку потрібно навчати, як стверджує О. Савченко, визначати мету навчальної діяльності, відбирати і застосовувати потрібні

знання і способи діяльності для досягнення навчальної мети, аналізувати, контролювати, оцінювати результати своєї діяльності [75].

На думку науковців, ключові компетентності дітей молодшого шкільного віку формуються відразу засобами усіх предметів. У процесі навчальної діяльності у молодших школярів розвивається рефлексія (самопостереження) – осмислення своїх суджень і вчинків з точки зору їх відповідності задуму та умовам діяльності; самоаналіз. Це сприяє формуванню власної думки, власних поглядів на світ, уявлення про цінності.

Комунікативна діяльність, на думку Л. Варзацької, є основною і передбачає сформованість у дітей молодшого шкільного віку знань про соціальні явища, події, відносини; збагачення словника дітей і формування вміння пов'язувати значення слів із життям людини в суспільстві; про способи конструктивного і миролюбного налагодження відносин у сім'ї, учнівському колективі, з однолітками. У молодшому шкільному віці у дитини розвиваються такі комунікативні здібності, завдяки яким вона може інтегруватися в суспільство, формується вміння спілкуватися й розв'язувати конфліктні ситуації через діалог. Володіння рідною мовою забезпечує доступ молодших школярів до джерел української духовності, культури народу, його історії. Структури міжособистісної взаємодії, стереотипи реагування на дії інших людей визначаються попереднім досвідом дитини [10].

Художньо-естетична діяльність, як улюблений вид діяльності дітей молодшого шкільного віку, передбачає формування ціннісного ставлення і поваги до творів мистецтва (літературного, музичного, образотворчого) як суспільного надбання, до культурних надбань і історичних цінностей українського народу, прищеплення поваги до творчої діяльності митців. Зазначені засоби особливо інтенсивно впливають на емоційну сферу дитини, на що вказували науковці Л. Виготський, О. Запорожець, Н. Лисенко, О. Савченко, а тому є ефективними у формуванні інтересу дітей до духовної спадщини людства, пізнання навколишнього світу, набуття власного досвіду і вираження свого «Я» [73].

Отже, основи ціннісних орієнтацій свідомого громадянина, а саме: істина, добро, краса, правда, справедливість, закладаються ще в молодшому шкільному віці.

Основним джерелом формування компетентностей молодших школярів молодших школярів є ігрова діяльність. Відомі психологи Л. Виготський, О. Запорожець, О. Леонт'єв, В. Зеньківський розглядали ігрову діяльність як засіб соціального успадкування, яке реалізується «шляхом творчого засвоєння в грі мови, змісту казок, легенд, оповідань про історичні події»; як засіб національно-культурного і морального виховання дітей [58]. Вона має на меті розвиток таких особистісних якостей дітей молодшого шкільного віку як спостережливості, самостійності, справедливості, ініціативності, працелюбності, активності, креативності. Колективні ігри сприяють розвитку у молодших школярів моральних почуттів, колективізму, відповідальності. Учні треба вислухати, зрозуміти, довести свою думку до співрозмовника, вміти працювати в команді.

Усі зазначені види діяльності підпорядковані формуванню громадянської компетентності, тобто досягненню дітьми інтегрованої здатності поєднувати знання, уміння, навички, отримані на уроках рідної мови при читанні, аналізі художніх творів, складанні текстів різних жанрів і стилів, виконанні вправ і лінгвістичних досліджень з практичними діями. Педагогам слід дотримуватися вимог до організації різних видів діяльності, зазначених у державних документах. Якщо в 1-2 класах переважає ігрова діяльність, то основними видами діяльності учнів 3-4 класів мають бути дослідницька, пошукова, творча [55].

Отже, зусилля педагогів повинні бути спрямованими на те, щоб громадянський обов'язок молодших школярів проявлявся перш за все в активному засвоєнні знань у різних видах діяльності, на основі яких формуються уявлення учнів щодо форм і способів функціонування громадянина у політичному, правовому, економічному, культурному полі демократичної держави [42].

Наступною особливістю формування громадянської компетентності молодших школярів є розвиток емоційної сфери, коли почуття визначають вчинки і виступають в якості мотивів поведінки. Для молодших школярів характерний бадьорий, життєрадісний настрій, прагнення високої оцінки їх особистісних якостей. Саме в період молодшого шкільного віку відбувається становлення функціональної системи моральних чинників особистості: здатність співчувати, співпереживати, радіти, жаліти іншого); відповідальність за спільну справу; повага до прав людини; активна позиція щодо боротьби з дискримінацією [69]. Молодший шкільний вік – вік критично важливий для всього подальшого емоційного розвитку дитини, оскільки саме емоції головним чином регулюють поведінку дитини. Дітей молодшого шкільного віку починають цікавити явища соціальні, про що свідчать запитання, теми їх розмов, ігор, малюнків. Те, в якому емоційному оточенні перебуватиме учень, які моделі поведінки буде бачити навколо себе, багато в чому визначатиме, якою людиною він виросте.

Як зазначає Н. Вербицька, основу формування громадянської компетентності становить громадянська поведінка, що передбачає готовність особистості здійснювати ефективну соціальну комунікацію, співпрацю для досягнення спільних цілей, орієнтацію на сприйняття базових демократичних цінностей, особисту самореалізацію та участь у суспільних демократичних процесах [12]. Спроби впливу на дитину, зазначає науковець О. Терно, змінюють не тільки її поведінку, а й почуття, наміри. Щоб уникнути таких впливів, дитину потрібно навчати критично мислити. Критичне мислення – це здібність й устремління оцінювати різні твердження та робити об'єктивні висновки на основі добре обґрунтованих доказів [85].

Щоб навчити молодших школярів критично мислити, необхідно вчити їх ставити продумані запитання, які допомагають з'ясувати факти і підтверджувати думки. Розвиток мислення молодших школярів виявляється в їх здатності здійснювати пізнавальні і практичні дії та операції, виражаючи їх результат в судженнях, поняттях, умовиводах. Результатом є високий ступінь

усвідомлення своїх дій: усвідомити проблему, усвідомити суперечність, що знаходиться в основі проблеми, переконатися в необхідності її розв'язання, шукати такий спосіб зміни обставин, який розв'яже дану суперечність» [85].

На думку Т. Піроженко, «головним чинником ефективності педагогічних зусиль дорослих є врахування розвивального середовища» [63, с.4]. Як зазначає відома психолог, психосоціальний розвиток дітей молодшого шкільного віку прямо залежить від середовища, в якому вони перебувають. Вкрай важливо створювати для дітей сприятливе розвивальне середовище, в якому духовно-моральними чинниками є споконвічні цінності: краса, добро, любов, істина, втілені у творах мистецтва [63].

Сучасні дослідники А. Богуш, Н. Лисенко розглядають розвивальне середовище як систему матеріальних об'єктів діяльності дитини і вказують на відповідність предметного середовища сучасним соціокультурним особливостям суспільства, в якому живуть діти. Це можуть бути предмети побуту, сучасні комп'ютерні та ігрові засоби, які задовольнятимуть потреби дітей у пізнавальній, ігровій, дослідницькій діяльності [7]. Науковець А. Гончаренко пропонує створювати розвивальне середовище в єдності таких складників: природного, предметно-ігрового, соціального [17].

Науковці В. Левін, О. Савченко, В. Мелешко вказують на такі складники освітньо-розвивального середовища молодших школярів: інформаційний, психологічний, предметно-просторовий, культурно-освітній [72, с.5].

Формування моральних цінностей дитини залежить від того середовища, яке її оточує. Практика показує, що сьогоденне середовище найчастіше ігнорує якості моралі: сумлінність, шляхетність, доброчесність, доброзичливість. Проте тільки у взаємодії з дорослим, через суб'єктивну активність у різних видах діяльності, в свідомості дитини закріплюються такі образи, які стають значущими для неї в різних ситуаціях.

Батьки вчителі, друзі – приклад для наслідування, вони показують дітям моделі соціальної поведінки, звернені не тільки до розуму, а і до дитячих емоцій. Спостерігаючи за складними педагогічними процесами в школі,

В. Сухомлинський особливу увагу приділяв проблемі громадянського виховання школярів, зазначаючи: «хоч би що вивчали на уроці, й особливо, коли мова йде про суспільство, народ, державу, людину, ідеологію, боротьбу прогресивного проти реакційного, про художнє втілення людських думок і пристрастей, слово вчителя має бути зверненням до думки і почуття» [82].

Таким чином, стає зрозумілим, що формування морально-духовних цінностей, які є основою громадянської компетентності, стає можливим лише за умови гармонійної *взаємодії* дитини з дорослим. «В активній співпраці з дорослими, однолітками, співпереживанні, творчості, іграх, вправах, морально-етичних вчинках відбувається розвиток дитячої особистості, її соціалізація – поступове залучення до системи особистісних і громадянських відносин, усвідомлення себе людиною з певним родоводом і громадянською позицією» [75, с. 3].

Отже, ми прийшли до висновку, що створення комфортного, психологічно безпечного освітнього середовища, у якому дитина має можливість вільного саморозвитку і самовиявлення, індивідуального творчого розвитку є однією з особливостей формування громадянської компетентності.

Простежуючи увесь процес становлення громадянина, В. Сухомлинський стверджував, що громадянськість визначається єдністю думок, почуттів і діяльності. На його думку, виховання громадянина доцільно здійснювати у трьох напрямках: навчити дитину бачити навколишній світ і своє місце в ньому; прищепити їй любов до рідної землі, пробудити та розвинути патріотичні почуття; турбуватись, щоб усвідомлення людської гідності в поєднанні з патріотичними помислами та переживаннями знайшли своє вираження у бажанні та готовності до діяльності на благо Батьківщини, на користь людям, тобто породили почуття громадянського обов'язку й прагнення реалізувати його в конкретних справах [81].

На основі розгляду психолого-педагогічних досліджень формування громадянської компетентності молодших школярів ми визначили такі особливості (див. рис.1.2):

Рис. 1.2. Психолого-педагогічні особливості формування громадянської компетентності молодших школярів

Отже, особливості процесу формування громадянської компетентності молодших школярів ми можемо вбачати в набутті знань соціального та громадянського змісту в різних видах діяльності та умінь перетворювати ці знання в результаті критичного мислення, задоволення потреб і інтересів на власні цінності, установки та орієнтації, які є базою для розуміння важливості певних суспільних явищ.

1.3. Фольклор як засіб формування громадянської компетентності молодших школярів на уроках рідної мови

Відродження нашої держави гостро ставить вирішення проблеми громадянської освіти з початкових класів, адже вже з шестирічного віку дитина починає розуміти важливість певних суспільних явищ. Формування громадянської компетентності молодших школярів відбувається в різних формах як в урочний, так і позаурочний час. Оптимально сприяють формуванню громадянської компетентності уроки рідної мови, на яких

вирішення завдань досягається різними засобами: засобами використання інноваційних технологій, застосуванням критичного мислення, забезпеченням ресурсної бази для реалізації компетентнісного підходу (кабінет, майстерність вчителя, навчально-методичний комплекс), засобами різних видів мистецтва.

Засоби формування – це комплекс оснащення навчально-виховного процесу для його ефективності, який необхідний для здійснення певної дії предмета [59].

Серед засобів формування громадянської компетентності молодших школярів варто широко застосовувати твори народного мистецтва (літературного, музичного, образотворчого); культурні та історичні традиції народу; наочні засоби (відео, ілюстрації); мову народу.

Зазначені засоби особливо інтенсивно впливають на емоційну сферу дитини, а тому, на нашу думку, є ефективними у формуванні інтересу дітей до духовної спадщини людства, пізнання навколишнього світу, набуття власного досвіду і вираження свого «Я». У «Концепції громадянського виховання особистості» підкреслюється важливе значення вивчення творів фольклору в молодшому шкільному віці [41].

Фольклор – складне мистецтво, яке об'єднує елементи різних видів мистецтв: словесного, музичного, театрального, образотворчого. До фольклору належать усі форми народного мистецтва, як-от: писанки, кераміка, різьблення, лозоплетіння, вишивання, які несуть знання, повідомлення, народну науку [29].

Різні аспекти дослідження фольклору висвітлено у працях науковців В. Кузь, Ю. Руденко, В. Сергійчук – основи національного виховання; В. Кузь, Ю. Руденко, О. Губко – українська козацька педагогіка і духовність; М. Дмитренко, Л. Іваницька, Г. Лозко, Я. Музиченко – українські символи і обереги; В. Скуратівський, О. Ковальчук – українське народознавство.

Дослідники фольклору А. Богуш, В. Гусєв, А. Лисенко, С. Мишанич, О. Семенов паралельно використовують поняття-терміни «усна народна творчість», «фольклористика», «фольклор», «народна творчість» і дають таке визначення фольклору: «це народна творчість, в якій художнє відображення

дійсності відбувається у музично-хореографічних і словесних формах колективної народної творчості, що виражають світогляд трудящих мас і нерозривно пов'язані з їхнім життям і побутом» [7, с. 61].

Одним із джерел, що допомагають залучити молоде покоління до могутнього потенціалу національного багатства, до культурно-історичного фундаменту, є літературний і музичний фольклор, який засобами мови зберіг знання про життя і природу, давні культури і вірування, звичаї і традиції, а також відбиток світу думок, почуттів і переживань українського народу.

Виховну силу українського фольклору підкреслював Т. Шевченко, який вперше висунув ідею необхідності вивчення фольклору у школах. Про використання фольклору на уроках рідної мови говорили видатні педагоги минулого: К. Ушинський, Г. Сковорода, І. Франко, С. Русова, В. Сухомлинський. К. Ушинський вважав фольклор «кращим засобом, щоб привести дитину до живого джерела народної мови» [57; 83; 89]. Г. Сковорода вбачав джерела знань у мудрості народного досвіду, який нагромаджується завдяки природній сутності людини. Його вірші, притчі, пісні, байки пройняті ідеями українського фольклору.

Науковці І. Вікторенко, Л. Дзюбишина-Мельник, Л. Шаповал вважають, що використання фольклорного матеріалу на уроках сприяє міцному і свідомому засвоєнню матеріалу, збагачує знання учнів про природу і навколишнє середовище, формує у них високі моральні і духовні якості, розвиває їх естетичний смак, залучає до витоків образної народної мови. При їх осмисленому, цілеспрямованому вивченні розширюється кругозір учнів, заглиблюються пізнавальні інтереси, активізуються практичні уміння школярів» [26, с. 3].

У педагогічній спадщині С. Русової чітко окреслився абсолютно сучасний погляд на проблему використання фольклору, його форми і методи організації. Цінним є висновок С. Русової про те, що «виховання дітей має бути позначене народним мистецтвом, естетичними сприйманнями і емоціями. Мусять бути хати чепурно, чисто вбрані, діти охайно одягнені, їх увага звернена

на красу оточення, але спостереження їх мають бути вільними, незалежними» [57, с. 57]. Особливе місце у національному вихованні школярів науковець і публіцист О. Ольжич відводить образотворчим засобам фольклору: малюванню, ліпленню, будуванню, зміст яких потрібно брати з народного епосу (герої казок, персонажі байок та ігор, легенд, оповідань). Зміст мистецьких занять (малюнки, орнаменти, конструкції), як зазначав він у своїй збірці «Українське довкілля», слід брати з байок, казок, легенд, ігор [7, с. 39].

На особливостях вивчення фольклору зосереджують свою увагу і педагоги сучасності: А. Богущ, О. Семенов, В. Кононенко, Н. Гавриш. Мовознавець О. Семенов розглядає фольклорну символіку як засіб відображення національного світобачення і наводить трактування лексем «верба», «калина», «тополя», «козак», «родина», «родовід» та ін., які виступають національно-специфічними образами, що відображають світ живої і неживої природи [77, с. 137].

У межах нашого дослідження (цього вимагають особливості організації уроків рідної мови), ми користуємося мовними засобами фольклору, які відзначаються багатством і різноманітністю жанрів: казки, прислів'я, загадки, думи, пісні, легенди тощо.

Розглянемо функції фольклору та його вплив на формування громадянської компетентності молодших школярів. Основні функції фольклору:

- забезпечує навчально-виховний процес джерелами знань;
- керує пізнавальною діяльністю учнів;
- стимулює пізнавальну активність;
- виховні функції.

З фольклорних джерел молодші школярі дізнаються про культуру і побут українського народу. Учні отримують знання про український національний одяг, його декоративну мальовничість: вишиту сорочку, плахту, віночок зі стрічками, намисто, шаровари, жупан; про предмети декоративно - ужиткового мистецтва (рушники, вишиті подушки, килими); про інтер'єр української хати

та кухні: піч, посуд, меблі; про українську кухню, основні традиційні страви: вареники, борщ, деруни, млинці; про те, що «хліб святий» і його потрібно шанувати сприятимуть формуванню у школярів усвідомлення своєї національної та етнічної приналежності [72]. З цією метою для вивчення в програму введено казки та лічилки, ігри, загадки, скоромовки, народні усмішки, легенди.

У шкільних програмах особлива роль у змісті майже кожного предмета надається фольклору, як засобу залучення дітей до вічних цінностей держави.

Програмою передбачено вивчення фольклорних творів великої і малої форми уже з 1 класу з метою загальнокультурного розвитку молодших школярів і підготовки їх до життєдіяльності в українському соціумі. Зокрема, для слухання у 1 класі пропонуються казки «Курочка Ряба», «Колобок», «Колосок», «Рукавичка», в 3 класі – коло фольклорних творів розширюється (казки, загадки, коліскові, колядки, щедрівки, посівалки, приказки і прислів'я). Зміст їх спрямовано на ознайомлення з рідною місцевістю, з українськими традиціями в родинних стосунках, зі ставленням до старших і молодших членів родини [86].

Система фольклорних творів, створена українським народом впродовж багатьох років, на думку науковців, є підґрунтям у вихованні молодших громадян суспільства. У державних документах підкреслюється необхідність збереження на державному рівні нематеріальної культурної спадщини, де головним визнано фольклор [68].

Саме через мистецтво фольклору передаються майбутнім поколінням величезні духовні надбання людства. Фольклор, у дослідженнях І. Беха, А. Богуш, М. Гагаріна, Є. Лозинської, є засобом передачі етичних еталонів характерних рис українців – звичаї, мова, народне вбрання, національні страви, інші елементи побуту та мистецтва – узагальнює багатовіковий людський досвід, є носієм і втіленням народного світогляду, його ідеалів. З творів фольклору ми дізнаємося про вікову народну мудрість, що закладена поколіннями; про риси характеру і вчинки, які завжди цінувалися людьми.

Дитячий фольклор досить багатожанровий і різноманітний. Він має «чарівну силу», спроможну через види і жанри потрапляти у внутрішній світ дитини, пробуджувати почуття, змінювати характер і мотиви її діяльності. Саме вихованням почуттів, емоційних переживань визначається виховна сила фольклору [14]. Твори фольклору допоможуть з'ясувати давню історію, культуру, звичаї, назви мешканців сіл і міст, державні символи.

Фольклор є не стільки засобом пізнання, скільки здатний здійснювати емоційний вплив на дитину, її психіку. Твори фольклору насичені певною народною енергією. Велику силу має сутнісний зміст фольклору. Через колискові пісні молодші школярі проникаються любов'ю і ніжністю до матері, рідної землі, країни. Їх сюжети прості і наповнені любов'ю, тому легко переживаються дітьми. Перед вчителем постає проблема якнайглибше розкрити зміст творів, щоб пробудити в них найглибші почуття, щоб учні не залишилися байдужими до творів фольклору і їх змісту.

Музично-хореографічні форми фольклору здатні пробуджувати етичні і музично-естетичні почуття. Особливо це відчувається, коли діти вступають у взаємини з персонажами фольклорних творів. Непростим є завдання навчити відчувати і бачити красу в звучанні, в ритмомелодиці, в композиції, ритмічних повторах [56].

Дотик до історії свого роду, ставлення дитини до батька і матері, рідного дому і найближчого оточення викликає у дітей сильні емоції, змушує їх уважно ставитись до історичних коренів, до минулого, вчить співпереживати, таким чином формуючи почуття любові до Батьківщини. Шанобливе ставлення до сім'ї оспіване в народних піснях. У них члени сім'ї, сімейні традиції порівнюються з ясним місяцем та зірочками на небі, з красним сонечком.

«Сім'я – це джерело, водами якого живиться повноводна річка нашої держави»,— писав В. Сухомлинський [82].

Як писав К. Ушинський «Ніщо – ні слова, ні думки, ні навіть вчинки наші не виражають так ясно і правильно нас самих і наше ставлення до світу, як наші почування. В них чути характер не окремої думки, не окремого речення, а

всього змісту душі нашої та її ладу» [88]. Одним із дієвих способів вивчення спадщини українського народу є аналіз сутності традицій, які зберігалися й передавалися з покоління в покоління через живий досвід, усне спілкування, практику сімейного життя.

Розуміючи роль фольклору у різних видах діяльності, педагоги намагаються використати його у налагодженні стосунків з молодшими школярами, у встановленні атмосфери доброти і справедливості. Фольклор не тільки інформує, а й наставляє, повчає, оцінює. З допомогою фольклору можна через силу естетичного впливу сформувати норми і правила морально-естетичної культури особистості.

Серед засобів фольклору велику роль, як зазначають великі педагоги С. Русова, О. Сухомлинський, О. Усова, відіграють народні ігри, в змісті яких відбито національну психологію кожного народу. «Гра – це величезне світле вікно, крізь яке в духовний світ дитини вливається живлющий потік уявлень про навколишній світ», — писав В. Сухомлинський [57; 88]. Народні ігри — це історія народу, оскільки вони відображають соціальне життя кожної епохи. Народні ігри можна проводити як у приміщенні, так і на подвір'ї. Отже, їх доцільно проводити на уроках української мови.

Твори фольклору сприяють формуванню емоційно-ціннісної складової громадянознавчого змісту: повага, дружба, мир і безпека, та несприйняття таких ціннісних орієнтацій як насильство, расизм, зверхність, ворожнеча тощо.

У програму початкової школи введено казки, приказки, прислів'я, які влучно репрезентують такі моральні якості як «правда і кривда», «добро і зло», «честь і безчестя». Казка – улюблений жанр дітей молодшого шкільного віку. Вона привертає увагу напруженістю сюжету: адже в казці завжди багато несподіванок, небезпек, чарівних перетворень. Ідейна спрямованість казки характеризується боротьбою добра і зла. Ця боротьба, набуваючи найрізноманітніших форм, проходить через всю казку, змушуючи гостро переживати за героїв. Зміст казок відображає мрії, сподівання народу, народну мудрість. Особливе значення казкам надавав В. Сухомлинський, зазначаючи,

що «казки виховують любов до рідної землі вже тому, що вони творіння народу» [81].

Світогляд молодших школярів формується через знання ними природи, культури, науки, суспільства, всесвіту. Формуванню світогляду дитини-українця, яка пишається своїми предками, сприяють фольклорні твори про традиції, обряди та звичаї. Важливою тематикою є ознайомлення дітей молодшого шкільного віку із творами фольклору, що присвячені довкіллю, зокрема красі та різноманітності української природи. Ознайомлюючи молодших школярів із різними формами фольклору, ми формуємо в них уявлення про традиції, звичаї та обряди, використовуючи і розкриваючи зміст понять: символи, національний одяг, берегині роду, обереги тощо, а також виховуємо національну гідність, естетичні, моральні і духовні цінності.

Фольклорні твори, на думку науковців В. Скуратівського, педагогів С. Русової, В. Сухомлинського, А. Макаренка, сприяють вивченню природи рідного краю, суспільного життя і праці, історії і культури. А. Макаренко зазначав, що багатогранне духовне життя учнів вимагає, щоб природа стала не будь-яким додатком, фоном розумових інтересів, а самою суттю життєвого середовища, що школа майбутнього повинна повніше використати для гармонійного розвитку особистості все, що дає природа [6]. Тому особливу увагу педагогам слід звертати на свята і дозвілля, пов'язані з пізнанням природи рідного краю; на пошукову краєзнавчу роботу. Доцільно використовувати фольклор, в якому є змістовний матеріал для ознайомлення учнів з краєзнавством: правила народного етикету, дослідження історії свого міста, вулиці тощо. Особливу групу складає так званий календарний фольклор: веснянки, колядки і щедрівки, русальні і купальські пісні, які пов'язані з явищами природи.

Аналізуючи складові природного середовища, ми визначили, що саме фольклор наближає молодших школярів до сприймання і розуміння світу рослин, тварин, «небесних світил», які живуть у казках, прислів'ях, забавлянках, лічилках. У фольклорі розкриваються закономірності співжиття різних

представників природи; тісний зв'язок між природою і наслідками людської праці.

Ознайомлення молодших школярів із творами фольклору допомагає помічати красиве у навколишньому середовищі, радіти йому, виражати свої почуття. Слова колискових пісень, забавлянок, у яких закладено народну мудрість, – це перша сходинка до ознайомлення дітей молодшого шкільного віку з довкіллям. Знання про рослинний і тваринний світ України, про природу рідного краю, ознайомлення з рослинами-оберегами на українському подвір'ї (калина, верба, мальви, чорнобривці, ружа, м'ята) сприяють формуванню любові до рідного краю, що згодом переростає у любов до Батьківщини, до держави.

Найкращі зразки українського фольклору допомагають виховати в молодших школярів почуття національної гордості, патріотизму: готовність відстоювати і захищати інтереси України, пошани до народних оборонців рідної землі. Становленню цих якостей і моральних норм учнів сприяють прислів'я про народ, країну, захисників її, дбайливе ставлення до моральних цінностей, засудження зверхності і недовіри, зла і неповаги. Збуджують патріотичні почуття козацькі пісні і легенди.

Мова фольклору формує людську духовність, бо саме рідне слово може передати учням духовні національні цінності: культуру, пісню, казку, легенду, історію. Засновник вітчизняної народної педагогіки К. Ушинський був глибоко переконаний, що в мові одухотворяється весь народ і його Батьківщина. Він обстоював думку про те, що мова й духовне життя народу нерозривні: «Мова народу – кращий, що ніколи не в'яне й вічно знову розпускається, цвіт усього його духовного життя, яке починається далеко за межами історії» [85]. Безцінним духовним багатством, «невмирущим джерелом» називав рідну мову В. Сухомлинський, бо вона «передає з покоління в покоління народну мудрість і славу, культуру і традиції» [83].

На уроках рідної мови молодші школярі знайомляться зі словами-назвами речей, людей, природи; з етнічним і культурним надбанням народу; спілкуються з батьками, вчителями, однолітками на різні теми.

Твори фольклору здавна використовувались як засіб виховання і навчання дітей. Збагачуючи словник молодших школярів народознавчими поняттями, образними виразами, малими формами українського фольклору, ми формуємо духовну культуру, оскільки «мова для культури — те саме, що центральна нервова система для людини» [7, с. 8]. Повтори, епітети, яскрава виразність і наспівність мови українських казок, пісень, лічилок, заклинань, надають їм особливого колориту. З творів фольклору молодші школярі поповнюють своє мовлення новими словами, словосполученнями, засобами виразності мовлення: образні порівняння, слова, що визначають моральні якості особистості (мудрий, доброзичливий, людяний, працьовитий, сором'язливий, совісний, чесний, недобрий, злий, жадібний тощо). Образність і точність загадок, пісні і приказки, які легко запам'ятовуються дітьми, заохочують дітей до моральних цінностей, активізують самостійність дитини. Герої фольклору повинні вивчатись як інтелектуальні та етичні моделі особистості. Позитивних героїв казок народ наділяє не багатством і знатністю, а такими моральними якостями як мужність, сміливість, працьовитість, вірність слову. Їм протиставляється зло, жорстокість, ледарство, чванливість.

Фольклор як категорійне явище має притаманні йому особливості:

1) усна форма творення і побутування; 2) традиційність; 3) багатоваріантність; 4) колективний характер творення; 5) різножанровість (прозовий і поетичний фольклор).

У наш час ознаки фольклору набувають змін. Поширення фольклорних творів може відбуватися не лише в усній, а й у письмовій формі, а також за допомогою сучасних засобів комунікації – преси, радіо, інтернету.

Отже, система фольклорних творів різних жанрів, створена українським народом упродовж віків, є тим ґрунтом, на якому можливо формувати громадянську компетентність дітей молодшого шкільного віку. Вважаємо, що

саме сьогодні необхідно проводити виховання молодших школярів на кращих національних традиціях, жанровому розмаїтті фольклору.

Висновки до розділу 1

Актуальність дослідження зумовлена тим, що на початку ХХІ століття в світовому освітньому просторі відбулися суттєві зміни у ставленні до громадянського виховання дітей молодшого шкільного віку. Сьогодні Україні потрібні громадяни, які вміють самостійно розв'язувати різноманітні проблеми, приймати нестандартні рішення, творчо працювати і критично мислити, які цікавляться минулим і сучасним своєї Батьківщини. Створення умов для формування такої особистості залишається одним із основних завдань освіти в Україні.

Актуальним стає розширення практичного досвіду громадянської участі школярів, формування їхньої компетентності й усвідомлення потреби вчитися цьому протягом життя.

У психолого-педагогічних дослідженнях дефінітивний аналіз громадянської компетентності школярів ґрунтується на розумінні таких понять, як «компетентність», «компетенція», «компетентний». З'ясовано, що існують різні підходи до визначення сутності громадянської компетентності: соціально-політичний; педагогічний; психологічний.

На основі виділення категорійних ознак базових понять дослідження сформульовано робоче визначення громадянської компетентності: комплекс особистісних якостей і рис людини, які забезпечують специфічність способу її мислення і є спонукальною силою повсякденних дій, вчинків, поведінки, спрямованих на розбудову, зміцнення і збагачення своєї країни; сформованість моральних ідеалів суспільства, почуття любові до батьківщини, активної громадянської і соціальної позиції.

Установлено, що складниками громадянської компетентності молодших школярів є когнітивний, емоційно-ціннісний і діяльнісний компоненти, які

свідчать про широту змістового обсягу даного феномену. Зміст громадянської компетентності становить сукупність громадянознавчих знань, умінь та цінностей. Складові громадянської компетентності проявляються у формуванні таких якостей особистості школяра, як громадянська свідомість, почуття громадянської гідності, громадянського обов'язку й відповідальності.

Особливості формування громадянської компетентності молодших школярів засобами фольклору полягають у тому, що діти цього віку не тільки знають свої права і обов'язки, але й здатні активно, відповідально та ефективно реалізовувати їх у розбудові демократичного суспільства; обстоювати власні позиції та погляди на світ; мають власні уявлення про загальнолюдські цінності; відповідно до вікових особливостей учнів пріоритетними стають такі види діяльності, які спонукають молодших школярів до практичного застосування громадянознавчих умінь та навичок.

Визначено, що одним із джерел, що допомагають залучити молоде покоління до могутнього потенціалу національного багатства, до культурно-історичного фундаменту, є фольклор, який ми вважаємо буде перспективним для формування громадянської компетентності молодших школярів на уроках рідної мови.

РОЗДІЛ 2

ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНА ПЕРЕВІРКА ЕФЕКТИВНОСТІ ФОРМУВАННЯ ГРОМАДЯНСЬКОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ ЗАСОБАМИ ФОЛЬКЛОРУ НА УРОКАХ РІДНОЇ МОВИ

2.1. Дослідження стану сформованості громадянської компетентності молодших школярів до формувального впливу

З метою визначення ефективності формування громадянської компетентності молодших школярів було проведено констатувальний експеримент. У перелік завдань його входили такі позиції: аналіз наукової літератури щодо сутності оцінювання, визначення критеріального апарату для цього, використання емпіричних та статистичних методів дослідження. Дослідження проводилося у три етапи: констатувальний (виявлення рівня сформованості громадянської компетентності молодших школярів), формувальний (використання засобів фольклору на уроках рідної мови); контрольний (перевірка ефективності впливу фольклору на формування громадянської компетентності молодших школярів).

Аналіз наукових та науково-методичних праць дозволяє зробити висновок, що розробка проблематики формування та оцінювання громадянської компетентності молодших школярів досить обмежено представлена в сучасній педагогічній науці і потребує особливої уваги. Недостатньо уваги сучасними науковцями надано питанням оцінювання компетенцій молодших школярів, які включають: знання і вміння, основні поняття, відносини, громадянську активність (за Н. Степановою) [90].

Критеріально-рівневе оцінювання громадянської компетентності молодших школярів займає значне місце в нашій дослідницькій роботі. Для вирішення цього завдання необхідно виділити критерії, оцінки та їх показники, тобто ступінь сформованості того чи іншого критерію.

У словниковій літературі термін *критерій* (від грецьк. *kriterion* – засіб для судження, для переконання, мірило) визначається як «ознака, на основі якої здійснюється оцінка, визначення або класифікація, мірило оцінки» [80, с. 656]. У дослідженні будемо виходити з того, що критерії – це якості, властивості, ознаки того предмета, що вивчається. Вони дають змогу зробити висновки про стан і рівень його сформованості; показник – це ознака, що дає можливість виокремити найбільш суттєві аспекти педагогічної діяльності і дати їм відповідну оцінку. Показник вимірювання позначає, що саме фіксується числом, яке отримано унаслідок вимірювання якості.

Для конкретизації критеріїв та показників, що дають змогу визначити рівень сформованості громадянської компетентності молодших школярів, ми використовували науково-педагогічний досвід (В. Кононенко, П. Волошин, А. Сігова, М. Сіпліва, О. Шапаренко), зміст сучасних програм. Також спирались на конкретизоване визначення та сутнісну характеристику самої громадянської компетентності. На основі аналізу психолого-педагогічних досліджень та власних напрацювань було розроблено критерії громадянської компетентності: громадянська обізнаність; громадянські почуття, ставлення та ціннісні орієнтири; громадянські вміння, навички та досвід їх практичного застосування.

Виділено показники для оцінювання результатів формувального експерименту: знання символів, оберегів, історії своєї країни; сформованість патріотичних якостей; шанобливе ставлення до історичного минулого країни; вміння виявляти причинно-наслідкові зв'язки, наводити аргументи, робити висновки; усвідомлення можливостей участі у розбудові держави, збереженні її цінностей.

Критерії та показники формування громадянської компетентності молодших школярів подано в табл. 2.1.

Таблиця.2.1

Критерії та показники громадянської компетентності молодших школярів

Критерії	Показники
Громадянська обізнаність	<ul style="list-style-type: none"> - знання символів, оберегів своєї країни; знання історії; - знання про історичне минуле рідного краю, держави; - знання про права та обов'язки дитини в родині та суспільстві.
Громадянські почуття, ставлення, ціннісні орієнтири	<ul style="list-style-type: none"> - сформованість патріотичних якостей (любов до Батьківщини, довілля; повага до символів та оберегів); - шанобливе ставлення до історичного минулого країни; - почуття національної гордості за свою приналежність до українського народу.
Громадянські вміння, навички та досвід практичного застосування їх	<ul style="list-style-type: none"> - вміння виявляти причинно-наслідкові зв'язки, наводити аргументи, робити висновки; - усвідомлення можливостей участі у розбудові держави, у збереженні її цінностей; - толерантність і повага до інших на засадах визнання їхніх прав та обов'язків.

На основі зазначених критеріїв і показників визначено три рівні сформованості громадянської компетентності молодших школярів: високий, середній, початковий.

Високий рівень – учні знають і позитивно ставляться до законів і символів держави; до України, рідного краю, народних оберегів.

Усвідомлюють себе громадянами України-держави, розуміють значущість історичного минулого у становленні держави; виявляють особливу повагу до людей і до себе.

Беруть активну участь у розбудові держави, в органах учнівського самоврядування. Усвідомлюють необхідність турбуватися про інших. Самостійно виявляють ініціативу до виконання доручень, виконуючи їх якісно.

Середній рівень – знають і розуміють значення державних символів, звичаїв і обрядів українського народу; конституційні права і обов'язки громадян; володіють державною мовою на рівні, визначеному програмою.

У дітей розвинена потреба у дотриманні прав та обов'язків, толерантно і з повагою ставляться до однолітків. Поважають старших і малих, але все це потребує керівництва з боку дорослих.

Беруть участь у розбудові держави; виявляють ініціативність і відповідальність у виконанні доручень, потребують керівництва з боку дорослих. Усвідомлено виконують доручення під контролем.

Початковий рівень – учні не розмежовують значення понять «символи, традиції, обереги» тощо; байдуже ставляться до народних звичаїв і традицій; більше орієнтовані на свої права, ніж на обов'язки.

Проявляють байдужість у ставленні до символів, традицій, звичаїв; не сформована потреба у піклуванні про інших; у дотриманні норм і правил поведінки.

Безініціативні, все виконують під примусом або взагалі відмовляються від виконання доручень. Не усвідомлюють необхідність толерантного ставлення до однолітків, старших.

Дослідження рівнів сформованості громадянської компетентності молодших школярів за вищеназваними критеріями і показниками проводилось в КУ Сумська спеціалізована школа I – III ступенів № 1 імені В. Стрельченка. У ньому брало участь 35 учнів, які розділились на дві групи (контрольну – 17 учнів і експериментальну – 18 учнів).

Методика вивчення за критерієм «Громадянська обізнаність» передбачала проведення бесіди і виконання учнями тестових завдань відкритої та закритої форми (додаток А). Метою було перевірити рівень знань про державу, її символи, знання державного гімну, історичних пам'яток Сумщини тощо. Використовуючи метод тестування (додаток Б) в електронному форматі, нами підібрано завдання, де потрібно було, переглядаючи фото, назвати пам'ятки історії рідного краю та співвіднести події в часі; поєднати слова-назви за групами: *символи, обереги, традиції з їх значеннями; назвати хто? коли? де? що?* Методом взаємооцінювання визначили знання дітьми державного гімну. Дітям було запропоновано розповісти гімн один одному у парах та закінчити речення: « Мій однокласник знає гімн на «....». Результати в обох групах виявилися такими:

12 % учнів контрольної та 17 % школярів експериментальної групи вільно назвали історичні пам'ятки рідної місцевості, правильно встановили їх співвіднесеність у часі; розрізняють значення понять «символи, обереги, традиції»; визначилися з хронологією календарних свят;

76% молодших школярів контрольної 72 % учнів експериментальної групи встановили події у хронологічній послідовності, частково звертаючись за допомогою до вчителя; вміють відрізнити символи, обереги, традиції; припускаються незначних помилок у визначенні календарних свят.

12% молодших школярів контрольної 11 % учнів експериментальної групи назвали 1-2 історичні пам'ятки рідного краю, визначивши хронологію подій з допомогою вчителя; вони змішують поняття «символи, обереги, традиції»; не орієнтуються у хронології календарних свят.

Аналіз дописаних речень свідчить про те, що 28% учнів експериментальної та 26 % контрольної групи знають гімн на високому рівні; 61 % експериментальної та 63 % контрольної групи на середньому рівні; 13 % молодших школярів експериментальної та 11% учнів контрольної групи майже не знають слова гімну, а тому отримали початковий рівень.

Отже, нами зроблено висновок, що більшість молодших школярів контрольної та експериментальної груп мають знання про державу і її символи, вміють співставляти історичні події у часі та знають їх назву, розуміють значення народознавчих понять. Проте, кількісний показник низького рівня знань свідчить, що молодші школярі володіють неточними, обмеженими знаннями про об'єкти соціальної дійсності, проявляють слабкий інтерес до громадянської діяльності або такий інтерес повністю відсутній.

Методика вивчення рівня сформованості за критерієм «Громадянські почуття, ставлення, орієнтири» була спрямована на виявлення рівня відображення у свідомості молодших школярів ставлення до інших, до самих себе, до фактів, явищ. Учням запропоновано серію завдань, у яких потрібно було визначити позитивних і негативних героїв, пояснити значення прислів'їв, визначити головну думку творів. Основна увага зверталася на групування, висловлювання припущень, прогнозування наслідків. Було запропоновано тест «Чи знаєте Ви права дитини?» (додаток В) та проведена бесіда за змістом казки «Кирило Кожум'яка». Незвичайні герої цієї казки діють у незвичайних обставинах, тому час і простір в ній дуже своєрідні. Були поставлені такі запитання:

— Коли відбувалися описані події? Де саме? Хто головний герой казки? Чому він має таке ім'я? Чому Кирило Кожум'яка погодився битися із змієм?

Дітям було запропоновано поміркувати над тим, чому змії говорив: «Прийшов битися чи миритися?». А Кирило відповів: «Битися з тобою, іродом проклятим!» — (Бо зло хитке, підступне, хоче обманути; а правда і добро — прямі і безстрашні).

У відповіді на запитання: «У яких словах казки висловлене захоплення киян подвигом Кирила?» більшість молодших школярів були одностайні, що свідчить про глибоке сприймання змісту і вміння визначати головну думку твору.

Цікавим для дітей було запитання: «Чи й досі змії лякає людей?», у відповідях на яке діти фантазували, наводили приклади взаємозв'язку між

фантастикою і реальністю, що свідчить про сформованість громадянської свідомості.

Потім учні підбирали прислів'я до змісту казки та пояснювали їх значення.

Аналіз результатів свідчить, що 24 % учнів контрольної та 20 % учнів експериментальної групи наводять аргументи на захист власної думки, аналізують і оцінюють дії головних героїв, вміють виділяти головну думку.

57 % учнів контрольної та 56 % учнів експериментальної групи відчували труднощі із співвідношенням власної думки та поставленим завданням; здатні робити висновки щодо поведінки головних героїв; з допомогою вчителя визначають головну думку, наводять аргументи.

19 % учнів контрольної і 24 % учнів експериментальної групи припускаються помилок під час відтворення змісту казки, відчувають труднощі у підборі аргументів до прислів'їв, відчувають труднощі із співставленням прочитаного і зрозумілого.

За проявом оцінних суджень молодших школярів ми спостерігали, запропонувавши намалювати ілюстрацію до української народної казки «Кирило Кожум'яка» (тест вербального мислення за Я. Йєрасеком). Під час демонстрації своїх малюнків, учні вдавались до словесного опису, використовуючи міміку, жести, інтонацію. Розглядаючи малюнки, які намалювали молодші школярі до казки, і враховуючи кольори, якими було передано емоційну оцінку подіям у казці, ми отримали дані в результаті спостережень за поведінкою дітей, умінням виражати свої емоції невербальними засобами.

Результати свідчать, що 22 % учнів контрольної та 19 % учнів експериментальної групи імпровізують під час порівнянь Кожум'яки і Змія, створюючи художній образ, самостійно описують емоційний стан персонажів, розмірковують над тим, що «погано», а що «добре».

55 % молодших школярів контрольної і 57 % учнів експериментальної групи описують емоційний стан персонажів у загальних рисах часто з

допомогою опору; здатні поглибити власне розуміння емоційного стану після допомоги вчителя; імпровізуючи, використовують невербальні засоби, але не завжди доречно.

23 % учнів контрольної та 24 % учнів експериментальної групи розрізняють персонажів, із ускладненням описують емоційний стан на основі шаблону; не здатні до імпровізації. Молодші школярі хоч і усвідомлюють дії героїв, але не можуть пояснити їх наслідків. Причину ми вбачаємо в недостатній сформованості мовленнєвих дій. Такі діти, потрапляючи в конфліктну ситуацію, не можуть самостійно її розв'язати. У них відсутня впевненість та самостійність у поведінці в незнайомих ситуаціях.

Для вивчення рівня сформованості громадянської компетентності за критерієм «Громадянські вміння, навички та досвід їх практичного застосування» було запропоновано методи, що забезпечували використання достатнього обсягу громадянознавчого матеріалу у практичній роботі. Дітям було дано завдання самостійно скласти родинне дерево. Друге завдання передбачало використання знань про народні ігри. Дітям було запропоновано пограти у гру-змагання «Ми нащадки славних козаків» (додаток Г). Методом спостереження та опрацювання даних (дії учнів у процесі організації гри, спілкування між одногрупниками, дотриманням правил гри), було встановлено такі результати:

Виконуючи завдання, 14% учнів контрольної групи та 15 % учнів експериментальної групи самостійно підібрали матеріал для створення родинного дерева; 13 % — переконували однокласників у важливості дотримуватися правил гри для досягнення спільних цілей, самі дотримувалися їх.

59 % учнів контрольної та 57,7 % учнів експериментальної групи змогли підібрати матеріал з допомогою вчителя та батьків; 55 % — дотримуються правил, переконані, що кожен учасник має діяти за правилами, хоч самі не завжди дотримуються їх;

17 % учнів контрольної та 27, 3 % учнів експериментальної групи дібрали матеріал з допомогою батьків і вчителя, не розуміючи взаємозв'язків між членами родини; 32 % — погоджуються, що кожен повинен дотримуватися правил, але у грі не розуміють їх роль цих правилі не дотримуються їх.

Результати констатувального експерименту показали загальні рівні сформованості громадянської компетентності молодших школярів:

16, 6% молодшим школярам контрольної групи і 16 % учням експериментальної групи властиве стійке почуття громадянськості з глибоким розумінням історичної епохи; державних символів, оберегів і традицій; усвідомленням своєї ролі у розбудові держави; розуміння сутності громадянських прав і обов'язків на високому рівні.

64% учнів контрольної і 60, 7 % учнів експериментальної групи (середній рівень) розуміють, що значить бути громадянином України; розуміють значення символів і оберегів; встановлюють співвідношення між подіями в часі, з відповідальністю відносяться до дотримання норм і правил, проте все це роблять з ініціативи і під контролем дорослих.

Початковий рівень сформованості громадянської компетентності виявили 19, 4 % школярів контрольної та 23, 3 % молодших школярів експериментальної групи, які потребують постійної роботи та контролю з боку вчителів та батьків.

На основі узагальнення результатів зроблено висновок про рівні сформованості громадянської компетентності на констатувальному етапі в контрольній та експериментальній групі , який подано в табл. 2.2.

Таблиця 2.2

Розподіл молодших школярів за рівнями сформованості громадянської компетентності (до формувального впливу)

	Кількість учнів
--	-----------------

Рівні сформованості громадянської компетентності молодших школярів	експериментальна група		контрольна група	
	абс. число	знач. (у %)	абс. число	знач. (у %)
Початковий	4	23,3	3	19,4
Середній	11	60,7	11	64
Високий	3	16	3	16,6

Для кращої наочності розподіл молодших школярів за рівнями сформованості громадянської компетентності на констатувальному етапі ми подали на рис. 2. 2.

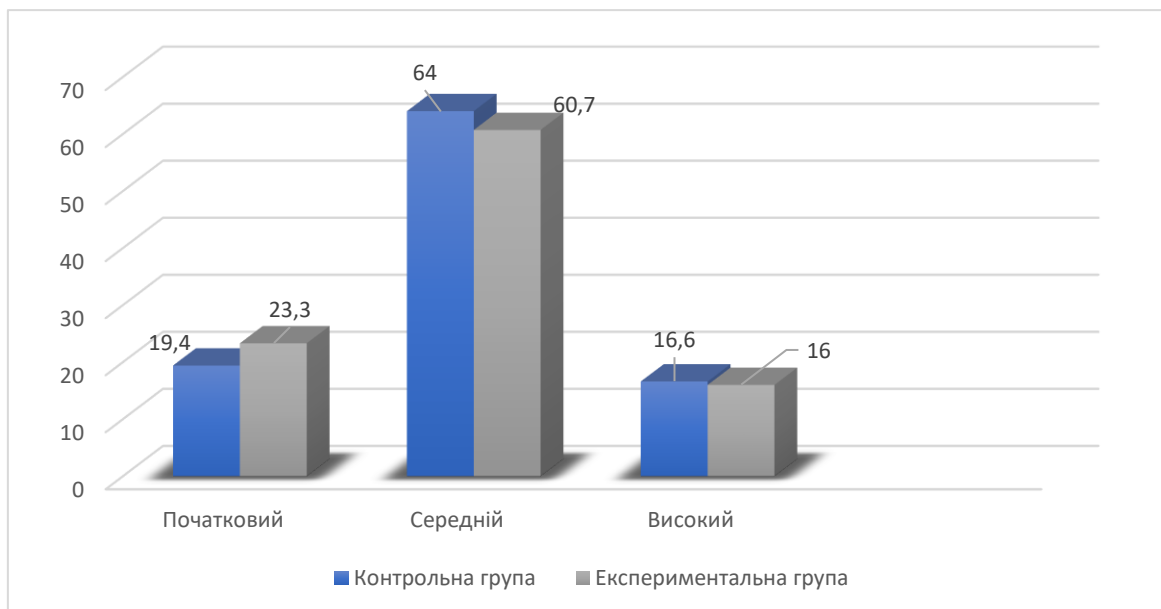

Рис. 2.2. Діаграма рівнів громадянської компетентності до формувального впливу (у %)

Як бачимо, в контрольній групі переважає кількість дітей з високим та середнім рівнем сформованості громадянської компетентності. В той час, значно виражений низький рівень в експериментальній групі, що спонукало до проведення формувального експерименту саме з цією групою дітей.

Крім того, нами проведено комп'ютерне анкетування вчителів, що було спрямоване на визначення їхніх знань про Україну та засобів, які вони використовують на уроках рідної мови з метою формування громадянської

компетентності. Аналіз відповідей свідчить, що педагоги використовують для формування громадянської компетентності наочні засоби, відеозасоби на уроках з навколишнього світу, мистецтва, літературного читання. Уроки рідної мови спрямовані в основному на вирішення навчальних завдань, а літературного читання на формування здатності легше адаптуватися у соціальному середовищі, вільно спілкуватися.

Таким чином, констатувальний експеримент показав середній рівень сформованості громадянської компетентності в молодших школярів обох груп. Причиною, на нашу думку, є несистематичне використання громадянознавчих матеріалів на уроках та в позаурочний час, недостатнє залучення дітей до українських традицій та обрядів; не розуміння значущості державних свят; відсутність у школярів потреби самовдосконалення; схильність учителів до використання традиційних методів викладання та недостатня увага прояву самостійності молодших школярів.

Зробивши кількісний аналіз рівнів сформованості громадянської компетентності молодших школярів на констатувальному етапі експерименту, ми визначили експериментальну групу для проведення формувального етапу.

2.2. Експериментальна перевірка формування громадянської компетентності молодших школярів засобами фольклору на уроках рідної мови.

Великі можливості формування громадянської компетентності містяться у змісті програм з предметів «Я і Україна», «Літературне читання», «Я у світі». Спробуємо дослідити, як можна формувати громадянську компетентність на уроках рідної мови. На великі та різноманітні можливості рідної мови вказував ще К. Ушинський. Він писав, що, вивчаючи рідну мову, дитина засвоює не лише слова, їх складання, видозміни, а й нескінченну множину понять, поглядів на предмети з різних боків, викликає багато думок, почуттів [89].

Формувальний експеримент ми провели відповідно до критеріїв та показників. Реалізація мети експерименту, на нашу думку, можлива тільки при умові використання завдань громадянознавчого змісту, які збагачені засобами фольклору.

З метою впливу на громадянську обізнаність використовували твори фольклору, які знайомили дітей з історичним минулим українського народу, з його символами і оберегами; з правами і обов'язками дітей молодшого шкільного віку.

На уроках застосовували різні жанри фольклору (казки, прислів'я, небилиці, історичні пісні, думи, балади, легенди), які вводять дітей у світ історії народу, викликають співчуття до головних героїв, гордість за український народ.

Проводили тематичні розповіді; поетичні хвилинки; мовні ігри, виконання вправ на доповнення речень та висловлювань, переказ та творче продовження народних казок тощо.

Наступний етап був спрямований на формування емоційного сприймання змісту матеріалу, на утвердження і закріплення позитивних вражень від змісту творів фольклору.

На уроках української мови створювались такі ситуації, в процесі вирішення яких молодші школярі могли виявити співчуття, турботу про старших, вибрати модель поведінки. Для досягнення поставлених задач використовували народні ігри, хороводи, інсценізацію творів фольклору, вікторини. З метою формування уявлень молодших школярів про маленьку батьківщину, про її красу і неповторність було проведено урок рідної мови на лоні природи.

Третій етап був спрямований на формування громадянських якостей молодших школярів та використання громадянознавчих знань у різних видах діяльності (комунікативна, ігрова, трудова, пізнавальна). Реалізація поставлених завдань відбувалася за допомогою залучення учнів до творчої

діяльності: участь у проєктах, складання казок, опис оберегів України, написання віршів з використанням фольклорних засобів.

Звичайно, завдання і зміст громадянської освіти немислимо обмежувати лише рамками уроків української мови. Щоб пізнати і зрозуміти предмет глибше, його треба розглядати з усіх боків. Для цього використовували матеріал інших уроків для розширення і збагачення певної суми знань з основ громадянської освіти. Наприклад, працюючи над розумінням народних прикмет, типу «Багато снігу – багато хліба», діти включають раніше отримані знання на уроках ознайомлення з навколишнім світом до характеристики прикмет, розмірковують, чому так говорять, наводять аргументи.

У практиці викладання української мови значне місце посідають бесіди на різну тематику. За темою «Мова найважливіший засіб спілкування» ми провели бесіду за такими питаннями: Що допомагає вам пізнати навколишній світ? Звідки знаєте про історію нашого народу? Для чого людям потрібно знати рідну мову? З чого вона складається? Хто створює слова, речення? Якою мовою ви володієте? Для чого потрібно знати кілька мов?

— Українська мова – це державна мова України. Кожен громадянин, який проживає в Україні, повинен володіти державною мовою, уміти спілкуватися нею. І ви як майбутні громадяни України також повинні добре знати українську мову, гарно розмовляти, чітко, виразно. Зрозуміло висловлювати свої думки, дбати про чистоту мови, її красу і милозвучність.

Вивчення розподілу речень за метою висловлювання та формування знань про Батьківщину відбувається на основі аналізу речень: *Ми живемо в прекрасній країні. Хто знає, як вона називається? Люди, бережіть нашу прекрасну Батьківщину!*

Зважаючи на те, що у фольклорі присутня частина складових критичного мислення: планування своїх дій заздалегідь, гнучкість мислення, уміння виправляти свої помилки, пошук компромісних рішень, ми використовували на уроках різні жанри фольклору.

Всі ці складові присутні, наприклад, у закличках. Учні приносили з дому фігурки випечених з тіста жайворонків та голубків, і голосно декламували:

*Пташок викликаю
З теплого краю.
Летить соловейки,
На нашу земельку!
Спішіть ластівоньки,
Пасту корівоньки!*

На основі аналізу українських пісень ми не тільки знайомили молодших школярів зі звертаннями, а й з прикладами споконвічного звертання матерів до дітей: *мій синочок, моя пташко, моя ластівко, мій малесенький*. Ми звернули увагу на те, як О. Воропай називає складені народом пісні «золотим зерном», закликає дітей вчити українські народні пісні, співати їх у родинях [13].

Опрацьовуючи тему «Омоніми» працювали над скоромовкою:

*У стоніжок по сто ніжок,
Всі сто милися, бо стомилися.*

Такі смішні тексти, які містять гумор, описують неіснуючі події, викликають у молодших школярів бажання запам'ятовувати їх, переказувати іншим, що сприяє формуванню взаємовідносин між однокласниками.

У роботі над синонімами, запропонували учням пригадати, якими словами можна замінити слово *Батьківщина* (*наша країна, наша держава, Україна, Вітчизна*), а потім скласти з цими словами прислів'я та пояснити їх значення. У роботі над прислів'ям «*Чия відвага, того й перемога*» запропонували підібрати із словника синонім до слова *відвага*. Такі вправи виробляють уміння не тільки правильно вживати слова у мовленні, а й формують почуття любові до Батьківщини.

Під час опрацювання теми «*Правопис власних і загальних іменників*» провели бесіду про славетних людей – гордість нашої Вітчизни, назвали видатних людей краю, місцевості. Потім учні написали словниковий диктант. Такі вправи сприяють вихованню почуттів патріотизму, національної гордості.

З метою формування ціннісних орієнтирів, запропонували розглянути ілюстрацію «Хліб на столі» та презентацію «Як до нас приходять хліб», а потім, співвідносячи вже наявні знання з новим матеріалом, визначитися, де і як ними можна користуватися. Лише після цього діти отримали *диференційовані завдання*: 1 група – *пояснити значення прислів'я та скласти усну розповідь «Хліб – всьому голова»*, 2 група – *скласти вірш про шлях хліба від поля до столу*, 3 група – *намалювати хліб, який лежить на святковому столі*.

Для ознайомлення молодших школярів з професіями, які прийшли до нас з давніх-давен, та традиціями українського народу, при розгляді теми «Споріднені слова», підбрали такий ряд слів: *бджола, бджоляр, бджолиний*. Потім працювали над аудіюванням тексту з використанням цих слів, де крім навчальної, передбачали виховну мету: виховувати повагу до народних традицій. Зміст цього тексту дозволив розглянути і розрізнити споріднені слова і форми слів.

До святкування медового спасу бджолярі готувалися заздалегідь. В українських традиціях, цього свята чекали довго. Особливо цікавим був перший день на пасіці весною. Так, на пасіці накривали стіл білою скатертиною, клали на нього хліб-сіль. Помолившись, пасічник обходив свої володіння із запаленою свічкою й окроплював усе свяченою водою. Потім він забивав осиковий кілок від нечисті й закликав: «Полети, моя бджілко, на всі чотири сторони за воском, за солодким медом». Це була пора цвітіння садів. Люди вірили, що якщо бджоли сідають на біло-рожеві пелюстки, буде гарний урожай. За поведінкою бджіл народ уважно спостерігав і уклав на цій основі досить переконливі прикмети: «Якщо бджоли злітаються активно до вуликів – чекай дощу», «Якщо бджола боляче жалить – чекай засухи».

Тільки після безпосереднього ознайомлення з предметами давнини в молодших школярів формується уявлення про них, яке потім закріплюється в слові. Наприклад, це такі слова, як *гличик, макітра, куманець, макогін, полумисок, очіпок, плахта, жупан* та ін. Ми намагалися щоденно на уроці української мови під час вивчення теми «Прикметник» вводити по одному із

слів, використовуючи введення нового слова на сенсорному рівні. Школярі засвоювали відомості про ці предмети в такій послідовності: 1) відчуття окремих властивостей, ознак, якостей предмета (коричневий, глиняний, глибокий, полив'яний); 2) формування уявлення про предмет (посуд, де використовують); 3) відображення поняття у слові (кухоль).; використання слова-образу у різних видах діяльності (комунікативна, образотворча, трудова). Така робота сприяє не тільки засвоєнню нових слів на основі різноманітної активної практичної діяльності, а й ознайомлення з історією народу.

Часто молодші школярі, ознайомлюючись з певними фактами із суспільного життя минулого, не розуміли чому так відбувається, що вони означають? Наприклад, у роботі над первинним ознайомленням зі змістом оповідання «Малий Тарас чумакує» А. Лотоцького ми пропонували дітям поміркувати: що може означати цей заголовок. Хто чув слова *чумак, чумакувати*? А потім пояснили, що в старі часи чумаками називали візників, які перевозили на волах хліб, сіль, рибу та інші товари для продажу. У процесі роботи ознайомили молодших школярів з лексичним значенням слів *пасинки, пашу, запорізька вольниця, бранці, залізні стовпи* шляхом добору синонімів та використання малюнків. Така робота мала на меті не тільки ознайомлення учнів з історичним минулим українського народу, а й сприяла формуванню громадянської свідомості, про що свідчить висновок, який ми зробили: *«Мабуть, у своєму дорослому житті, у тузі за Україною, поет не раз згадував щасливі дні подорожі з батьком серед розкішної природи, незабутні розповіді про славне минуле»*. Далі молодші школярі самостійно опрацьовували легенду про чумаків «Понад шляхом чумацьким» із збірки «Легенди, казки та перекази українців» (укл. К. Шаповалова). Після, на уроці позакласного читання, презентували своє бачення у вигляді прикладів, розповідей, малюнків.

Твори фольклору сприяють вихованню у дітей патріотичних почуттів, глибоку пошану до воїнів, які боронять нашу Україну. У роботі над реченнями ми підбирали їх зміст на різну тематику, з нахилом до розуміння змісту моралі, патріотизму, любові, доброти, чесності і справедливості: *У центрі села стоїть*

пам'ятник загиблим воїнам. Усе на світі створено руками людини. Попереду українського народу, як його щит і меч, як його оборона, стояла козаччина.

Для формування у дітей патріотичних почуттів, на ознайомлення з історією створення власних назв при розгляді теми «Загальні та власні назви», ми провели аудіювання тексту «Легенда про Малу Білозірку», зі змісту якого діти дізналися про те, як козаки прогнали турків та татар з нашого краю, а допомогли їм зірочки, які світили вночі – Чумацький Шлях. А одна із зірок ясніла-біліла та відбивалася у дзеркальній воді. І прозвали річку Білозірка.

З метою виховання поваги до символів України, ми запропонували учням записати слова-обереги, символи, які потім використовували з різними завданнями: 1) визначити звуко-буквений склад слів; 2) поставити іменники в однині і визначити їх рід; 3) скласти речення так, щоб ці слова виступали у ролі головних членів речення.

З метою підвищення рівня спілкування з однокласниками та вчителем, пропонували учням вправлення в активному вживанні слів із різних фольклорних джерел: назв предметів, означень, влучних виразів тощо. Наприклад, вправа «Мовленнєві перлинки», змістом якої є приказки і прислів'я, має велике значення не тільки для пізнання дітьми навколишнього світу. Невимушене спілкування з педагогом та однолітками під час обговорення і тлумачення цих «перлинок» впливає на формування як громадянської, так і комунікативної компетентності. Ми взяли такі «перлинки»:

Щебече як соловейко, а кусає як гадюка. На ласкаве слово не кидайся, а за грубе не гнівайся. Не бачила оком – не плещи язиком. Слова ласкаві, та думки лукаві. Шабля ранить тіло, а слово -- душу. На його словах можна мур мурувати.

Цікавими для дітей є жанри фольклору, які спрямовані не тільки на пізнання, розвиток логічного мислення, а й допомагають дитині самоствердитися, висловлюючи свої припущення, свою думку.

Наприклад: Дітям пропонується подивитися відео урагану, який знищує все на своєму шляху. Подумати: чи відповідає змісту відео прислів'я: «Після сірої смуги буде біла».

Учні активно спілкувалися, розмірковували над завданнями: «А що було б, якби...», висловлюючи свої думки про наслідки, припускали, як можна їх ліквідувати. Це свідчить про сформованість розумових дій, які так необхідні нинішньому суспільству.

Розвиток дитини, зокрема і громадянський, відбувається, як ми зазначали раніше, лише в діяльності. Здатність дитини працювати в колективі, самореалізуватися, пристосовуватися до нових умов життя можна реалізувати за умови постійної активної, позитивної взаємодії всіх учасників. Такими є народні ігри. Наприклад, на уроці розвитку зв'язного мовлення з теми «Діалог. Побудова діалогічного висловлювання», ми запропонували дітям пограти в народну гру «Мак».

- Козачок, чи виорав мачок?
- Виорав.
- Козачок, чи посіяв мачок?
- Посіяв.
- Козачок, чи посходив мачок?
- Посходив ...тощо.

Зміст цієї гри спрямований на виховання народних чеснот: любові до праці, до людини, традицій і сприяє набуттю кожним учнем досвіду взаємодії.

Діти молодшого шкільного віку найкраще засвоюють нові знання, правила спілкування, дотримуються правил у грі. Ми провели ігри, спрямовані на розвиток комунікативної компетентності, без якої неможливо сформувати громадянську: «Перелітні птахи» (діти-журавлики повертаються на Батьківщину із теплих країн); «Галявина чорних і білих силуетів» (колективно складають казку на задану тему відповідно до отриманого в конверті силуету: «добро – зло»); «Уявна картина» (діти сидять у колі, і намагаються уявити словесно намальовану картину. Один починає, інші по черзі продовжують).

Наприклад, у командній грі «Яка команда швидше відповість?» використали питання фольклорного змісту: Де живе казковий птах? Чи знесла Курочка золоте яєчко? Якого кольору волосся у Золотоволоски? Як звали головних активних героїв однойменної казки? Чому Коза-дереза говорила дідусеві неправду?

Максимальний вплив має український фольклор у ставленні учнів до дорослих. Особливе ставлення відображено у фольклорі до дідуся та бабусі, батька і матері. Ми намагалися вчити дітей не любити їх сліпою любов'ю, а виховували повагу до членів сім'ї. Для цього використовували роботу над прислів'ями: «Шануй батька й неньку, то буде тобі скрізь гладенько», «Як батька покинеш, то й сам загинеш».

На змісті фольклорних творів ми навчали молодших школярів толерантності. Наприклад, як краще привітатися з однокласником, вчителем, бабусяю (вранці, увечері, вдень). Діти дізнаються, що правильно вітатися треба, вживаючи такі форми відмінка (тема «Відмінювання іменників») *Доброго ранку! Добрий день! Добрий вечір!*. Після цього обговорюється проблема: що значить «скидати шапку перед кимось?». Коли так говорять? Така інтерактивна вправа сприяє формуванню морально-етичних цінностей у молодших школярів.

Привітання від батьків з давнім народним і релігійним святом -- днем Святого Миколая, який обдаровує добрих, слухняних дітей і підкладає символічні різки неслухняним дітям, викликало ще більший інтерес до традицій українського народу. Діти ділилися своїми враженнями від подарунків, розповідали про сімейні традиції, пов'язані з цим святом.

Урок розвитку зв'язного мовлення за темою «Перебудова казки» ми провели згідно програми за казкою «Сорока-білобока». Опрацювавши зміст казки за запитаннями, визначивши складові частини (зачин, основна частина, кінцівка), ми запропонували дітям перебудувати кінцівку казки на свій лад, але щоб її зміст відповідав змісту прислів'я «*Де двоє йдуть, там і третій наїсться*».

На наступному уроці розвитку зв'язного мовлення дітям було запропоновано написати *твір-міркування за темою «Кого я вважаю своїм другом?»*. Після підготовчої роботи, яка включала опрацювання змісту тексту української народної пісні «Три товариші», складання прислів'їв про дружбу із розрізнених карток («*Людина без друзів, що дерево без коріння*»), діти відповідали на запитання: *Які твори про дружбу ще читали? Які прислів'я знають? Кого можна вважати справжнім другом? Чи є у вас справжній друг?* Учні визначали настрій твору, висловлювали твердження, підкріплювали його доказами, фактами, потім робили висновки, даючи оцінку.

Читання творів фольклору виконує свої виховні функції тільки тоді, коли в дітей виникнуть емоції, переживання, судження. Головне, навчити дітей помічати красиве у творі, правильно розуміти і сприймати художній образ, оцінювати вчинки персонажів, висловлювати своє ставлення до них. У результаті в дітей формуються переконання, погляди, що допоможе їм орієнтуватися в подальшому житті.

Для ознайомлення з історією створення держави України та її символів: герб, прапор, гімн, ми використали легенду «Було собі три брати». Діти замислювались над запитаннями: *хто я, якого роду, якими були мої прадіди сто, п'ятсот, тисячу років тому?* Замислюючисю, дитина дізнається, що українці мають славу історію і славні традиції.

На уроці літературного читання ми запропонували дітям розкласти на шальки терезів позитивні і негативні аспекти казки «Вечірник, Полуночник і Світанок». Потім розповіли притчу про мудрість, зробивши висновок: «Немає гарних і поганих подій. Є тільки відповідні судження і ставлення до них».

Доцільною формою роботи для молодших школярів є залучення їх до активної життєвої позиції (Л. Артемова, М. Боришевський, О. Кошелівська). Наприклад, на уроках української мови ми залучали дітей до колективної роботи за допомогою методу проєктів. Так, працюючи у *проєкті «Червона калина – символ України»*, діти виконували різні завдання: підібрати казки і прислів'я про калину, зробити опис калини, дібрати заголовок до створеного

тексту; скласти колаж фото калини у різні пори року; інсценізувати казку «Калинка», вивчити українські народні пісні про калину, з дорослими посадити кущі калини. Підготувати додатковий матеріал про те, чому калину вважають символом України (картинки, ілюстрації, фотомонтажі).

Така колективна робота, яка має чітко поставлену мету, завдання, мотив і бажання школярів працювати в колективі, сприяла розвитку творчих здібностей молодших школярів, без яких неможливо формувати громадянську компетентність.

Як підкреслював В. Сухомлинський, «Батьківщина розпочинається з любові до батьків, до своєї родини. Тому ми запропонували такі заходи: конкурс «Родинне дерево», свято «Із бабусиної скрині», Святковий захід «Мова наша калинова». Використання краєзнавчого матеріалу є основою для формування громадянської компетентності і дозволяє молодшим школярам порівняти життя українців у минулому і сьогодні, а значить, знайомить з історією народу, країни. Ми здійснили віртуальну подорож до Київського музею книги і друкарства України, де ознайомилися з різними історичними предметами та історією виникнення книжок, дізналися імена першодрукарів І. Федорова і П. Мстиславця та ін. Потім діти співставили життя книжок у минулому і сучасному, висловили свої думки щодо змісту прислів'я «Людина без книги, як криниця без води». На уроці розвитку зв'язного мовлення діти продовжували речення типу: «Я пишаюся тим, що багато віків тому наші предки...», виявляючи своє ставлення до рідної мови, книги, держави.

Наприклад, під час уявного туристичного маршруту «Визначними місцями рідного міста» діти не тільки поглиблювали знання про рідний край, а й отримали корисні навички спілкування з однокласниками, з екскурсоводом, вчителем.

Але не завжди ця робота сприятиме формуванню громадянської компетентності, якщо у молодших школярів не будуть розвинені почуття громадянської свідомості, уміння сприймати і оцінювати навколишнє. Тому, перед учителями стоїть завдання знайти шляхи впливу на почуття й емоції учня,

сприймання і оцінку. Наприклад, у роботі над темою «Прикметник», ми розповідали молодшим школярам, як щорічно лелеки повертаються з теплих країв восени додому. Чому так буває? Чому лелеки не залишаються в теплих краях? Усвідомлюючи суть цих природних явищ, в учнів формується любов до природи рідного краю, до країни, до сім'ї; розвивається почуття прекрасного. Звичайно, головне, щоб сам учитель володів цим прекрасним почуттям патріотизму, любові до рідного краю. Усвідомивши, що пташині головне – рідний край, рідне гніздечко, школярі склали речення, вживаючи прикметники-ознаки: *Птах великий, красивий, довголапий, чорнобілий, довгодзьобий – лелека.*

Отже, сучасна методика рідної мови більш орієнтована на особистість та діяльність учня, адже закріплення понять найбільш ефективним може бути в процесі діяльності під час формування громадянської компетентності.

Молодшого школяра починають цікавити явища соціальні, про що свідчать запитання школярів, теми їх розмов, ігор, малюнків. Те, в якому емоційному оточенні перебуватиме дитина, які моделі поведінки буде бачити навколо себе, багато в чому визначатиме, якою людиною вона виросте. Тому до роботи було залучено батьків. Захід «Підготуй птахів узимку» був спрямований на формування готовності до праці на благо рідної країни. Молодші школярі разом із батьками виготовили і повісили годівниці для птахів у сквері біля школи.

Сучасні підходи до освіти за програмою Нова українська школа, вимагають розвивального оформлення кабінетів для проведення занять. У межах нашого експериментального дослідження, було оформлено куточок народознавства, де розмістили різні ілюстративні наочні засоби; ігровий куточок, де дітям зручно проводити народні ігри; бібліотечний куточок (книги, відеопрезентації). На інтегрованому уроці (українська мова і технології) ми провели роботу з виготовлення виробів українського побуту: учні робили тарілки з паперу та розмальовували на них різноманітні українські орнаменти. Молодші школярі активно брали участь у виконанні всіх завдань та залишилися

неймовірно задоволеними. Більша половина дітей успішно справилась із виконанням завдань, що свідчить про високий рівень мотивації, знань та умінь.

Завдяки використанню вищезазначених засобів фольклору молодші школярі набували знань, умінь і навичок, навчалися виконувати розумові операції (аналіз, синтез, узагальнення, абстрагування), що сприяло розвитку творчого мислення, активізації самостійної пізнавальної діяльності, а значить формуванню компетентностей, зокрема громадянської, адже зміст матеріалу було спрямовано саме на формування громадянської компетентності.

2.3. Аналіз результатів дослідно-експериментальної роботи

На контрольному етапі дослідження, після впровадження у процес навчання української мови засобів фольклору та з метою перевірки їх ефективності щодо підвищення рівнів громадянської компетентності у експериментальній та контрольній групі, використовувалася та ж діагностична методика, що і на констатувальному етапі експерименту.

Зміни рівнів громадянської компетентності на контрольному етапі експерименту (у %) за критерієм «Громадянська обізнаність» подано в табл. 2.3.

Таблиця 2.3

Рівні громадянської компетентності молодших школярів за критерієм «Громадянська обізнаність»

Рівні громадянської компетентності	Кількість учнів			
	Експериментальна група		Контрольна група	
	абс. число	знач. у %	абс. число	знач. у %
Початковий	1	5,5	2	11,7
Середній	11	61,2	11	64,8
Високий	6	33,3	4	23,5

Зміни рівнів громадянської компетентності молодших школярів на контрольному етапі експерименту (у %) за критерієм «Громадянські почуття, ставлення, ціннісні орієнтири» подано в табл. 2.4.

Таблиця 2.4

Рівні громадянської компетентності молодших школярів за критерієм «Громадянські почуття, ставлення, ціннісні орієнтири»

Рівні громадянської компетентності	Кількість учнів			
	Експериментальна група		Контрольна група	
	абс. число	знач. у %	абс. число	знач. у %
Початковий	2	11,1	3	17,6
Середній	11	61,1	10	58,8
Високий	5	27,8	4	23,6

Зміни рівнів громадянської компетентності молодших школярів на контрольному етапі експерименту (у %) за критерієм «Громадянські вміння, навички та досвід їх практичного застосування» подано в табл. 2.5.

Таблиця 2.5

Рівні громадянської компетентності молодших школярів за критерієм «Громадянські вміння, навички та досвід їх практичного застосування»

Рівні громадянської компетентності	Кількість учнів			
	Експериментальна група		Контрольна група	
	абс. число	знач. у %	абс. число	знач. у %
Початковий	1	5,5	2	11,7
Середній	14	77,7	12	70,7
Високий	4	16,8	3	17,6

Як бачимо, в експериментальній групі рівні громадянської компетентності молодших школярів змінилися у позитивну сторону. Аналіз кількісних показників свідчить, що у молодших школярів експериментальної

групи зріс рівень знань про історію своєї держави, рідного краю, символи, обереги і традиції українського народу — збільшення на 4,3 %. У ставленні до України, усвідомленні своєї громадянськості, вияву патріотичних почуттів, прояву взаєморозуміння і взаємоповаги між однокласниками та з дорослими результати були більш помітними — збільшення на 8,4 %. Активну громадянську позицію виявили молодші школярі у проведенні різних заходів, проєктів, що вказує на доцільність використаних нами засобів фольклору на уроках рідної мови. Співставлення кількісних показників формувального і контрольного етапів експерименту переконує в тому.

Рівні сформованості громадянської компетентності в учнів контрольної групи майже не змінилися, в порівнянні з тими, що були виявлені на констатувальному етапі. Незначні зміни було отримано, адже учні навчалися за програмою і могли покращити свої знання та вміння. Проте цей відсоток був незначний, що в цілому дало такі кількісні показники: високий рівень — збільшення на 0,3 %, достатній рівень — збільшення на 2 %, низький рівень — зменшення на 1,6 % молодших школярів.

На основі отриманих рівнів громадянської компетентності молодших школярів за кожним критерієм, визначено узагальнені результати змін, які відбулися в експериментальній і контрольній групах після формувального впливу, і подано у діаграмі (див. рис.2.3).

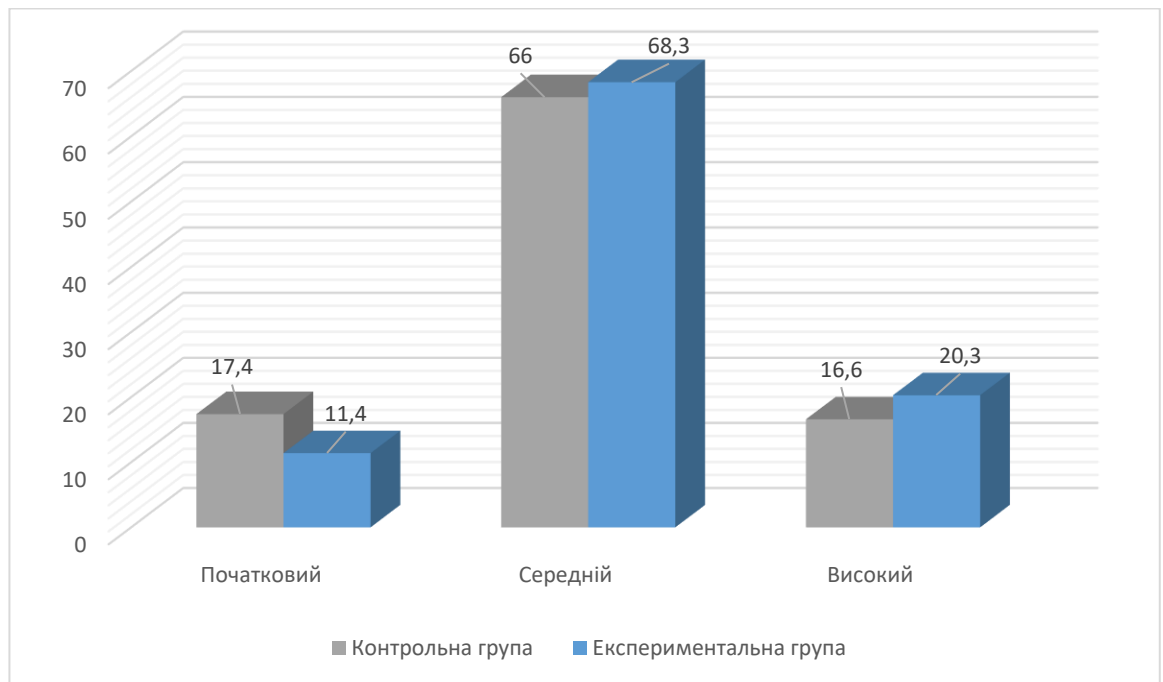

Рис.2.3. Діаграма розподілу рівнів громадянської компетентності після формувального впливу (у %)

Ми можемо констатувати, що рівні значно змінилися у позитивну сторону. Аналіз кількісних показників свідчить, що у експериментальній групі порівняно з контрольною, значно збільшилися кількісні показники високого та середнього рівня. У той час низький рівень виявили на 11,1 % учнів менше, ніж у контрольній групі, що свідчить про ефективність використання засобів фольклору для формування громадянської компетентності молодших школярів на уроках рідної мови.

Висновки до розділу 2

На основі аналізу психолого-педагогічних досліджень та власних напрацювань було розроблено критерії громадянської компетентності: громадянська обізнаність; громадянські почуття, ставлення та ціннісні орієнтири; громадянські вміння, навички та досвід їх практичного застосування.

Виділено показники для оцінювання результатів формувального експерименту: знання символів, оберегів, історії своєї країни; сформованість патріотичних якостей; шанобливе ставлення до історичного минулого країни; вміння виявляти причинно-наслідкові зв'язки, наводити аргументи, робити висновки; усвідомлення можливостей участі у розбудові держави, збереженні її цінностей. Вони стали основою для визначення рівнів сформованості громадянської компетентності: початкового, середнього та високого.

Зробивши кількісний аналіз рівнів сформованості громадянської компетентності молодших школярів на констатувальному етапі експерименту, ми визначили експериментальну групу для проведення формувального етапу.

Робота з упровадження засобів фольклору на уроках рідної мови була спрямована на реалізацію формування громадянської компетентності за вищезазначеними критеріями. Ми підбирали такі вправи і завдання, які б розширювали знання дітей про Батьківщину і її символи; історію українського народу, його звичаї і традиції; рідну природу і взаємини між людьми. З метою дії на кожний компонент використовували твори фольклору, які знайомили дітей з історичним минулим українського народу, з його символами і оберегами; з правами і обов'язками дітей молодшого шкільного віку.

У формувальному експерименті взяло участь 18 молодших школярів третього класу експериментальної групи КУ Загальноосвітня школа I – III ступенів школи № 1 м. Суми. Вже в ході проведення формувального експерименту ми спостерігали за змінами, які відбувалися у ставленні дітей до природи, до символів держави і традицій свого народу. У кінці експерименту проведено контрольний зріз рівнів громадянської компетентності контрольної та експериментальної групи.

Співставлення кількісних показників формувального і контрольного етапів експерименту переконує в доцільності використаних нами засобів фольклору на уроках рідної мови

ВИСНОВКИ

У магістерському дослідженні наведено теоретичне узагальнення і нове розв'язання проблеми формування громадянської компетентності молодших школярів засобами фольклору на уроках рідної мови, які дали підстави для таких висновків:

1. На основі системного аналізу психолого-педагогічних джерел виявлено особливу актуальність проблеми формування громадянської компетентності молодших школярів засобами фольклору на сучасному етапі модернізації шкільної освіти і водночас недостатню її розробленість у дидактиці початкової школи.

У психолого-педагогічних дослідженнях дефінітивний аналіз громадянської компетентності школярів ґрунтується на розумінні таких понять, як «компетентність», «компетенція», «компетентний». З'ясовано, що існують різні підходи до визначення сутності громадянської компетентності: соціально-політичний (здатність особистості до участі в суспільно-політичних процесах); психологічний (як психологічна риса громадян, як відповідальне ставлення особистості до держави, як складне психологічне утворення); педагогічний (сукупність знань, умінь і навичок, цінностей, що допомагають особистості усвідомити своє місце в суспільстві).

2. На основі виділення категорійних ознак базових понять дослідження сформульовано робоче визначення громадянської компетентності. Громадянську компетентність ми розуміємо як комплекс особистісних якостей і рис людини, які забезпечують специфічність способу її мислення і є спонукальною силою повсякденних дій, вчинків, поведінки, спрямованих на розбудову, зміцнення і збагачення своєї країни; сформованість моральних ідеалів суспільства, почуття любові до батьківщини, активної громадянської і соціальної позиції.

Установлено, що складниками громадянської компетентності молодших школярів є когнітивний, емоційно-ціннісний і діяльнісний компоненти, які свідчать про широту змістового обсягу даного феномену. Зміст громадянської

компетентності становить сукупність громадянознавчих знань, умінь та цінностей. Складові громадянської компетентності проявляються у формуванні таких якостей особистості школяра, як громадянська свідомість, почуття громадянської гідності, громадянського обов'язку й відповідальності.

Особливості формування громадянської компетентності молодших школярів засобами фольклору полягають у тому, що діти цього віку не тільки знають свої права і обов'язки, але й здатні активно, відповідально та ефективно реалізовувати їх у розбудові демократичного суспільства; обстоювати власні позиції та погляди на світ; мають власні уявлення про загальнолюдські цінності; відповідно до вікових особливостей учнів пріоритетними стають такі види діяльності, які спонукають молодших школярів до практичного застосування громадянознавчих умінь та навичок.

Перспективним для формування громадянської компетентності молодших школярів в освітньому процесі є застосування засобів фольклору на уроках рідної мови.

3. В експериментальній програмі дій був виділений комплекс наочно-мовних засобів фольклору. Доведено, що ефективність формування громадянської компетентності молодших школярів можна суттєво підвищити, якщо застосовувати на уроках рідної мови такі засоби фольклору, як-то: літературні тексти, музичні твори, відеозаписи, ілюстрації, елементи прикладної творчості.

Доцільність застосовування на уроках рідної мови зазначених засобів фольклору зумовлена їх функціональним призначенням: забезпечення освітнього процесу джерелами знань; підвищення пізнавальної активності; можливість інтелектуально-творчо самовиразитися; розвиток емоцій, художньо-образної пам'яті; стимулювання образного мислення; розвиток естетичних смаків і почуттів.

Результати експериментальної роботи підтвердили, що запропоновані засоби фольклору, містять значний потенціал для формування громадянської компетентності молодших школярів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Андрухей М. Р. Формування громадянської компетентності молодших школярів на уроках рідної мови. *Дошкільна освіта: від традицій до інновацій*: матеріали VI Всеукр. наук.-практ. конф., м. Суми, 27 листопада 2020 р. Суми: Сум ДПУ імені А. С. Макаренка, 2020.
2. Андрухей М. Р. Формування соціальної компетентності молодших школярів на уроках рідної мови. *Дошкільна і початкова освіта: реалії та перспективи*: матеріали IV Всеукр. наук.-практ. конф., м. Суми, 28 квітня 2021. Суми: Сум ДПУ імені А. С. Макаренка, 2021.
3. Бех І. Д. Виховання особистості : у 2 кн. *Кн. 1: Особистісно орієнтований підхід: теоретико-технологічні засади* : наук. вид. К.: Либідь, 2003. 280 с.
4. Бех І.Д. Духовні цінності в розвитку особистості. Педагогіка і психологія. №1. 1987. С. 8-14
5. Бех І.Д. Компетентнісний підхід у сучасній освіті. Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді: зб. наук, праць. К., 2002. С. 6-12.
6. Бойко Г. Д. Макаренко А. С. о формировании сознания общественного долга. *С. Макаренко – педагог и писатель* : тезисы докладов и сообщений республ. науч. конф. / за ред. Г. Д. Бойко. Сумы, 1978.
7. Богуш А. М., Лисенко Н. В. Українське народознавство : навч. посіб. 2-ге вид., переробл. і доповн. К.: Вища шк., 2002. 407 с.
8. Богуш А. М. Методика навчання дітей української мови в дошкільних навчальних закладах: підручник. 2-ге видання, доповн. і перероб. К.: Видавничий Дім «Слово», 2008. 440 с.
9. Брижак Н. Ю. Компетентнісний підхід у підготовці майбутніх педагогів. *Науковий вісник Ужгородського університету*: Серія: Педагогіка. Соціальна робота. 2012. Вип. 25.С. 46–48.URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nvuuped_2012_25_14.,c.47

10. Варзацька Л. О. Навчання мови та мовлення на основі тексту: метод. посібн. Кам'янець-Подільський: Абетка, 2001. 112 с.
11. Великий тлумачний словник сучасної української мови / уклад. В. Т. Бусел. Ірпінь: Перун, 2005.
12. Вербицька П. В. Понятійний апарат громадянського виховання особистості. *Вісник Житомирського державного університету*. Випуск 43. Педагогічні науки. 2009. С. 39- 44.
13. Воропай Олекса. Звичаї нашого народу. У 2 т. К., 1991.
14. Гагарін М. Виховний потенціал українського фольклору щодо розвитку особистості. *Наука, освіта, суспільство очима молодих*: матер. XI Міжн. наук.-практ. конф. Рівне: РВВ РДГУ. 2018. 356 с.
URL: https://dspace.udpu.edu.ua/bitstream/6789/2393/1/Gagarin%20M_potenti
15. Голуб Н.Б. До проблеми формування громадянської компетентності в учнів ліцею на уроках української мови: матер. II Всеукр. наук.- практич. конф. м. Суми, 6-7 червня 2019 р. Суми : СумДПУ ім. А. С. Макаренка, 2019.
URL: <https://sites.google.com/view/professionaleducationkaf>
16. Гончарова–Горянська М. Соціальна компетентність: поняття, зміст, шляхи формування в дослідженнях зарубіжних авторів. *Рідна школа*. 2004. № 7– 8.
17. Гончаренко А. Формуємо розвивальне середовище. *Вихователь-методист дошкільного закладу*, 2010, № 3.
18. Грибан Г. В. Формування естетичної культури учнів засобами мови. *Естетичне виховання дітей та молоді: теорія, практика, перспективи розвитку*: зб. наук. пр. / за ред. О. А. Дубасенюк. Житомир: вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2012. 560 с.
19. Громадянин – Держава – Громадянське виховання. Антологія / упорядники М. П. Рогозін, О. В. Сухомлинська. Донецьк. 2001. 262 с.

20. Громадянське виховання: нові виклики сучасних реалій в умовах трансформації суспільства: наук.-доп. бібліогр. покажч. / уклад.: З. М. Горова, В. В. Косенко. Суми : СумДПУ ім. А. С. Макаренка, 2011. 128 с.
21. Громадянська освіта: теорія і методика навчання. Посібник для студентів вищих навчальних закладів. Київ, 2008. Видавництво ЕТНА-1. 174 с.
22. Громадянське виховання школярів : проблеми та педагогічний досвід: наук.-метод. зб. / за ред. В. Процюка. Рівне, 1999. 94 с.
23. Громадянське виховання: нові виклики сучасних реалій в умовах трансформації суспільства : бібліогр. покажч. / уклад.: З. М. Горова та ін. Суми : СумДПУ ім. А. С. Макаренка, 2011. 128 с.
24. Державний стандарт початкової освіти. Постанова Кабінету Міністрів України від 23 листопада 2011р. №1392. Київ. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/688-2019-%D0%BF#Text>
25. Державний стандарт базової і повної загальної середньої освіти. Постанова Кабінету міністрів України від 23.11. 2011 р. № 1392. Київ. URL: zakon.rada.gov.ua/laws/show/1392-2011-п#Text
26. Дзюбишина-Мельник Л. Фольклор і українська дитина. Виховання високої духовності. Шкільний світ. 2001. № 47. С.2 - 3.
27. Життєва компетентність особистості: науково-методичний посібник / за ред. Л. В. Сохань, І. Г. Єрмакова, Г. М. Несен. К.: Богдана, 2003.
28. Завалевський Ю. Громадянське становлення учнів у процесі виховної діяльності. Рідна школа. 2003. № 6. С. 17-19.
29. Зарванська Л. Процес формування громадянської свідомості та громадянської позиції молоді. Актуальні проблеми громадянської освіти та виховання: український та зарубіжний досвід. 2013. С. 183-185. URL: <https://core.ac.uk/download/pdf/17035409.pdf>
30. Каплуновська О. «Україна – моя Батьківщина». Парціальна програма національно-патріотичного виховання дітей дошкільного віку / за наук. ред. О. Д. Рейпольської. Тернопіль: Мандрівець, 2016. 72 с.
31. Ковальчук О.В. Українське народознавство. К., 1994.

32. Коляда Н. Громадянське виховання: спадщина Василя Сухомлинського у діалозі із сучасністю. *Українська історико-педагогічна наука у дзеркалі тематики дисертаційних досліджень (1995–2014): хронол.- темат. покажч. тем дис. дослідж. зі спец. 13.00.01.* Умань : ФОП Жовтий, 2014. 357 с. URL: <https://journals.indexcopernicus.com/api/file/viewByFileId/145495.pdf>
33. Комарицька М. П. Формування ключових компетентностей в учнів. Магістр: матеріали наук. конф. Суми: Сум ДПУ імені А. С. Макаренка, 2006. 200 с.
34. Косарева Н. І. Виховання громадськості учнів на ідеях української державності. Педагогіка і психологія. 1996. № 3. С. 130-136.
35. Компетентнісний підхід у сучасній освіті: світовий досвід та українські перспективи: Бібліотека з освітньої політики / за заг. ред. О.В. Овчарук. К.: К.І.С.", 2004. 112 с.
36. Компетентнісний підхід як один з концептуальних підходів до формування професійної культури магістрів. *Освіта, стратегія, політика, право.* Електр. фахове видання «Народна освіта». Випуск №2 (32), 2017. URL:<http://oaji.net/articles/2015/690-1451307804>.
37. Кондратюк С.М. Актуальні проблеми початкової освіти: психолого-педагогічні та методичні аспекти : монографія / за заг. ред. А.А. Сбруєвої, С.М.Кондратюк. Суми: «Мрія», 2014. 396 с.
38. Кононко О. Плекаймо культуру потреб дитини. Дошкільне виховання, 2013, №5.
39. Концепція «Нова українська школа». Міністерство освіти і науки України. 2016, Жовтень. URL: <https://mon.gov.ua/storage/app/media/zagalna%20serednya/nova-ukrainska-shkola-compressed.pdf>
40. Концепція загальної середньої освіти (12-річна школа). Постанова Колегії Міністерства освіти і науки України №12/5-2 від 22.11.2001. м. Київ URL: https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v_5-2290-01#Text
41. Концепція громадянського виховання особистості в умовах розвитку української державності. Шлях освіти, 2001.

42. Концепція розвитку громадянської освіти в Україні. Розпорядження Кабінету Міністрів України від 3 жовтня 2018 р. № 710-р. Київ. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0641729-15#Text>
43. Косенчук О. Дитина в соціумі. *Дошкільне виховання*: наук.-метод. журн. для педагогів і батьків. К.: Світич, 2021. № 4. С. 3-19.
44. Косарєва, Н. І. Виховання громадськості учнів на ідеях української державності. *Педагогіка і психологія*. 1996. № 3. С. 130-136.
45. Кравчинська Т. С. Формування громадянської компетентності педагога нової української школи. *Вісник післядипломної освіти*. Серія: Педагогічні науки. 2019. Вип.8. С.74-78. Стаття URL: http://umo.edu.ua/images/content/nashi_vydanya/visnyk_PO/8_37_2019/Bulletin_8_37_Ped
46. Кузькова Т. П. Роль діяльнісного підходу до навчання в викладанні шкільних предметів та формуванні компетентностей учня. *Обрії педагогічних знань*: теорія, новації, практика: матер. Всеукр. наук.-практ. конф. м. Миколаїв, 09 червня 2020 року. Миколаїв : Центр прогресивної освіти «Генезум», 2020. 265 с.
47. Куниця Т. Ю. Теоретичні засади формування відповідальної громадянської позиції підлітків. *Особистість у просторі виховних інновацій*: матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. 19 жовтня 2018, м. Київ.
48. Лейко С. В. Поняття «компетенція» та «компетентність»: теоретичний аналіз. *Педагогічний процес: теорія і практика*. 2013. Вип. 4. С. 128–135.
49. Лозова В. І. Теоретичні основи виховання і навчання : навчальний посібник . Харк. держ. пед. ун-т ім. Г. С. Сковороди. Харків : ОВС, 2002. 400 с.
50. Луцан Н. І. Народні ігри дітям. Івано-Франківськ, 1992.230 с.
51. Магдич Т. І. Аналіз сутності поняття «громадянська компетентність» у системі психолого-педагогічних і лінгводидактичних категорій. Формування громадянської компетентності учнівської молоді як

- лінгводидактична проблема. *«Інноваційна педагогіка»*. Науковий журнал: Випуск 28, 2020. 82с.
52. Мальцева, О. Громадянська освіта як шлях до демократичного громадянства. *Історія України*. 2002. № 9, березень. С. 14-15.
53. Мартинюк О. Громадянська освіта. Інтегрований курс. Рівень стандарту: підручник. Х.: Ранок, 2020. 189 с.
54. Марінушкіна О. Є. Порадник практичного психолога. Х. Вид. група «Основа», 2008. 236 с
55. Методичні рекомендації про викладання навчальних предметів у закладах загальної середньої освіти у 2020-2021 навчальному році. Лист Міністерства освіти і науки України № 1/9 – 430 від 11.08.2020 URL: <https://base.kristti.com.ua/?p=8248>
56. Опанасенко Н. Софія Русова про формування національної свідомості дитини у початковій школі. *Рідна школа*. 2000. № 10. С. 57-59.
57. Організація дитячої ігрової діяльності в контексті наступності дошкільної та початкової освіти: навчально-методичний посібник. К.: Видавничий Дім «Слово», 2010. 320 с.
58. Ортинський В. Л. Педагогіка вищої школи: навч. посібник. К.: Центр учбової літератури, 2009. 472 с.,
59. Основи наукових досліджень: навч. посіб. / за заг. ред. Т. В. Гончарук. Тернопіль, 2014. 272 с.
60. Педагогіка та психологія : збірник наукових праць / за заг. ред. : академіка І. Ф. Прокопенка, проф. С. Т. Золотухіної. Харків : ТОВ «ДІСА ПЛЮС», 2018. Вип. 59. 320 с
61. Пехота М. Освітні технології : навчально-методичний посібник / за ред. О. М. Пехоти. Київ : А.С.К., 2001. 255 с.
62. Піроженко Т. Зберегти та розвинути творчу активність дитини. Вихователь-методист дошкільного закладу. 2010. №5. С. 4.

63. Політичний енциклопедичний словник / упоряд. В. П. Горбатенко. 2-ге вид., допов. і переробл. К.: Генеза, 2004. 736 с.
64. Пометун О. І. Дискусія українських педагогів навколо питань запровадження компетентнісного підходу в українській освіті. *Компетентнісний підхід у сучасній освіті: світовий досвід та українські перспективи: бібліотека з освітньої політики* / за заг. ред. О. В. Овчарук. К. : К. І. С., 2004. С. 66-72.
65. Пометун О.І. Формування громадянської компетентності: погляд з позицій сучасної педагогічної науки. *Вісник програм шкільних обмінів*. 2005. № 23. С.18
66. Поніманська Т. Моральність має бути свідомою *Дошкільне виховання*. 2013, №8.
67. Постанова Кабінету Міністрів України від 23 грудня 2004 р. №1732 «Про затвердження Державної програми охорони та збереження нематеріальної культурної спадщини на 2004-2008 роки
URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1732-2004-%D0%BF#Text>
68. Психологія: підручник для студент. вищ. навч. закл. / за ред І. Ф. Прокопенка, Харків: Фоліо, 2012. 863 с
URL: http://ort.kiev.ua/2.str/sps/sps_004.pdf
69. Романенко, І. В. Соціалізація учнів початкових класів через використання інтерактивних. *Початкове навчання та виховання*. 2007. № 11. С. 2-8.
70. Рябов С. Г. Особливості громадянської освіти у формуванні політичної культури перехідного суспільства. *Політичні науки. Наукові записки Києво-Могилянської Академії*. 2004. Т. 31. С.54.
71. Савченко О. Я. Навчально-виховне середовище сучасної школи: діалог з В. О. Сухомлинським. *Науковий вісник Миколаївського державного університету*. Вип. 8. Ч. 1 : педагогічні науки. Миколаїв, 2005. С. 4-9
72. Савченко О.Я. Виховний потенціал початкової освіти. К.: 2009, с. 177-178.

73. Савченко О.Я. Ключові компетентності інноваційний результат шкільної освіти. Рідна школа. 2011. № 8-9. С. 4 -7.
74. Савченко О. Я. Покликання початкової школи. Початкова школа. 2008. №2. С.3.
75. Свірчук Т. І. Поняття компетентності та компетенції у працях сучасних педагогів та лінгводидактів. *Актуальні проблеми сучасної філології*. Мовознавчі студії: зб. наук. пр. Рівне, 2008. Вип. 16. С. 115–122.
76. Семенов О. Етнолінгводидактична культура педагога. Практикум: навч. посіб. К., Глухів: РВВ ГДПУ, 2006. 251 с.
77. Словник базових понять з курсу «Педагогіка»: навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів: вид. 2-ге, доп. і перероб. / уклад. О.Є. Антонова. Житомир: Вид-во ЖДУ імені Івана Франка, 2014. 100 с.
78. Словник іншомовних слів / за ред. чл.-кор. АН УРСР О.С. Мельничука. 2-ге вид., випр. і доп. К.: Головна редакція «Українська радянська енциклопедія», 1985. 900с.
79. Словник української мови / за ред. В. М. Русанівський. К. : Наукова думка. 2010. URL: <https://slovnyk.ua/index.php?swrd>
80. Сухомлинський В. О. Стан і підходи до громадянської освіти в Україні. Серце віддаю дітям. Народження громадянина. Листи до сина. К.: Рад.шк., 1985. С.464.
81. Сухомлинський В. О. Батьківська педагогіка. К., 1978.
82. Сухомлинський В. О. Вибрані твори: в 5 томах. Т. 4. К. : «Рад. шк», 1977. 638 с.
83. Сучасний стан громадянської освіти в Україні : аналітичний звіт. К., 2013. 104 с. URL: <http://www.ime.edu-ua.net/cont/civic%20education.pdf>
84. Терно С. Теорія розвитку критичного мислення: посібн. Запоріжжя: Запорізький нац. універ., 2011. 105 с.
URL.http://ppko-koippo.edukit.kr.ua/Files/downloads/Terno_CTDTheory1.pdf

85. Типова освітня програм (3-4 кл.), розроблена під кер. Савченко О. Я. : *наказ Міністерства освіти і науки України від 08.10.2019 року № 1272*
URL: <https://nus.org.ua/wp-content/uploads/2019/10/5>
86. Творчий проєкт з виховання національної свідомості та громадянської культури школярів "Нема без кореня рослини, а людей без Батьківщини" / кер. проєкту Л. М. Шаповалова. *Позакласний час*. 2011. № 3. С. 3-84.
87. Ушинський К. Д. Людина як предмет виховання. Вибр. твори: у 2-х т. К.: Рад. школа, 1983. Т. 1. с. 326.
88. Ушинський К. Д. Рідне слово. В 2 т. К., 1983. Т. 1. С. 123.
89. Формування громадянської компетентності учнів загальноосвітніх навчальних закладів відповідно до вимог нових державних освітніх стандартів / укл. Наталя Степанова. Черкаси: Вид-во Черкаського обл. інст. післядипл. осв. пед. прац., 2014. 44 с.
90. Формування у вихованців позашкільних навчальних закладів базових компетентностей : монографія / за ред. В. В. Мачуського. Харків : «Друкарня Мадрид», 2015. 330 с.
91. Хмельницька О. Компетентнісний підхід як один з концептуальних підходів до формування професійної культури магістрів. *Духовність особистості: методологія, теорія і практика*: зб. наук. пр. м. Сєверодонецьк. 2015. № 4 (67).
URL: <http://oaji.net/articles/2015/690-1451307804.pdf>
92. Чернуха Н. М. Формування громадянськості учнівської молоді: інтеграція соціальних впливів суспільства: монографія / за заг. наук. ред. Н. М. Чернухи. Луганськ : Альма-матер, 2006. 306 с.
93. Чорна К. І. Основні проблеми та напрями виховання молодого громадянина незалежної України. *Нові технології виховання* : зб. наук. ст. К.: 1995. С. 28-32.

94. Шапаренко О. В. Формування громадянськості в умовах соціокультурних трансформацій українського суспільства : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філос. наук. : 09.00.03. Харків, 2008. 20 с.
95. Яременко В., Сліпушко О. (уклад.). Новий тлумачний словник української мови. К. : Аконіт, 1998. 926 с.

ДОДАТКИ

Додаток А

URL: <https://uccs.org.ua/novyny/test-iaak-dobre-vy-znaiete-ukrainu>

Бесіда для перевірки рівня громадянської компетентності молодших школярів

1. Якою повинна бути добра людина?
2. Чи вважаєте ви себе громадянином України?
3. Які права надає вам держава Україна?
4. Чим ви пишаєтеся в нашій державі?
5. До якої громадської діяльності ви залучені в школі?
6. Яких традицій дотримується ваша родина?
7. Які обереги України ви знаєте?
8. Назвіть символи України?
9. Чи берете ви участь у різних шкільних акціях? Яких саме.
10. У якому проєкті ви брали участь?
11. Чи виникають у тебе конфлікти зі своїми однокласниками? Якщо «так», то чому?

Додаток Б**АНКЕТА УЧАСНИКА «ЧИ ЗНАЄШ ТИ СВІЙ КРАЙ?»**

Прізвище, ім'я, по батькові.

Ваш вік і клас, у якому навчаєтесь.

1. Чи любите ви місто, в якому живете?

- а) Ні.
- б) Так.
- в) Скоріше так, аніж ні.

2. Чи цікавитесь Ви історією рідного міста?

- а) Ні.
- б) Так.
- в) Скоріше так, аніж ні.

3. Чи відвідуєте музеї міста?

- а) Ні.
- б) Так.
- в) Скоріше так, аніж ні.

4. Чи знаєте людей, які прославили рідне місто?

- а) Ні.
- б) Так.
- в) Скоріше так, аніж ні.

5. Чи знаєте назву своєї вулиці?

- а) Ні.
- б) Так.
- в) Скоріше так, аніж ні.

6. Чи знаєте чиє ім'я носить Ваша школа?

- а) Ні.
- б) Так.
- в) Скоріше так, аніж ні.

7. Чи є у Вас бажання працювати на користь міста?

- а) Так.
- б) Ні.
- в) Інколи.

8. Чи вважаєте ви себе громадянином України?

- а) Так.
- б) Ні.
- в) Скоріше так, аніж ні.

9. Де б Ви хотіли Жити в майбутньому?

- а) В Україні.
- б) За кордоном.
- в) Скоріше в Україні, аніж за кордоном.

10. Як Ви ставтесь до виконання громадянських обов'язків?

- а) Позитивно.
- б) Негативно.
- в) Це залежить від того, який це обов'язок.

11. Чи знаєте Ви свої права і обов'язки?

- а) Позитивно.

б) Негативно.

в) Це залежить від того, який це обов'язок.

12. Як Ви ставитеся до навчання?

а) Позитивно.

б) Негативно.

в) Скоріше позитивно, чим негативно.

13. Чи потрібні Україні освічені громадяни?

а) Так.

б) Ні.

в) Скоріше так, аніж ні.

Додаток В

Тест «Де ви отримали знання про права дитини»

— Де ви отримали знання про права дитини?

а) на уроках навколишнього світу;

б) на виховній годині;

в) вам розповіли батьки.

— Чи хотіли би більше дізнатись про законодавство, що захищає права дитини?

а) так;

б) ні.

Магістрант: Як один із варіантів «емоційної точки» пропоную казку «Сніжинка». Нехай це буде казка - натхнення! Отже, слухайте уважно:

- Скажи мені, скільки важить сніжинка? - спитало Мишеня в Голуба.

- Не більше, ніж нічого, - відповів той.

- Тоді я розкажу тобі одну дивну історію, - сказало Мишеня.

Я сидів на ялинковій гілочці, біля самого стовбура, коли почав падати сніг. Це було схоже на безтурботний сон. Щоб якось убити час, я рахував сніжинки, які легенько падали на хвою моєї гілки. Я нарахував приблизно 3741952 сніжинки. Коли впала ще одна, то своєю вагою (не більше, ніж нічого...) зламала гілку». Розказавши цю історію, Мишенятко зникло. А Голуб подумав: «Напевно, для того, щоб настав мир у цьому світі, не вистачає голосу всього однієї людини».

Можливо, діти, саме вашого голосу не вистачає, щоб захистити права тих, хто має в цьому велику потребу. Тому зараз напишіть текст-роздум «Що може зробити кожна дитина для захисту своїх прав?»

Додаток Д

Сценарій свята до Дня українського козацтва

«Ми нащадки славних козаків»

Ведуча . Добрий день вам, люди добрі! Щиро просим до господи!

Раді вас у нас вітати, Щастя та добра бажати.

Сьогодні свято, конкурс нині, Сьогодні все козацтво тут,

І в цьому залі радість лине, Козацькі ігри всіх вас ждуть.

Ведуча. У нас тут зібралися молоді козацькі гурти.

(учні поділилися на дві команди – гурти).

Он погляньте, які в них хлопці: усі, як дуби, плечима стелю підпирають.

Нумо, козачата, готуймось до козацького переклику:

<i>Братство ім. Івана Сірка</i>	<i>Братство ім. Петра Сагайдачного</i>
Будь справедливим! Бий нещадно ворогів! Народ завжди обороняй! Ворогам спуску не давай!	Міцно тримай булаву! Керуй розумом! Не забувай про козацьку славу! Не осором козацького роду!

Всі молодці! Ми переконались, що козацькому роду нема переводу.

Ведуча: Отож, смійтеся разом з нами, святкуйте разом з нами. А ваші кмітливі і своєчасні відповіді, дотепний гумор, дзвінкий та щирий сміх почує та ретельно оцінить наше авторитетне журі, а також визначить, який гурт найсильніший, найспритніший.

Так, що порадуйте нас, юні козаки.

Ведуча. Як відомо, козаки дуже любили весело відпочивати.

Ведуча. Як відомо, який то козак, в кого здоров'я слабке? Отож конкурс на краще знання прислів'їв про здоров'я.

Прислів'я

1. Бережи одяг, доки новий, а здоров'я поки... (молодий)
2. Як немає сили і той світ не... (милий)
3. Хто день починає з зарядки, у того буде все в... (порядку)
4. Без уроків фізкультури не зміцнить... (мускулатури).

Ведуча. А ще козаки вміли варити смачний куліш. Тож представники від кожного куреня можуть приступати до приготування цієї страви.

Ведуча. А для всіх учасників розпочинається конкурсна програма.

Конкурс 1

Є дві пари чобіт великого розміру. Учасники по черзі взувають чоботи, добігають у них до стільця, який розташований на відстані навпроти кожного куреня, повертаються і передають чоботи наступному учасникові.

Ведучий. Яюсь трапилося лихо, забрали у полон друзів козаків, та відвезли їх на чужину до ворожого стану! Вважатимемо себе справжніми козаками і відправимось у цікаву подорож до далекої ворожої фортеці, щоб визволити своїх друзів! Для далекої мандрівки треба набрати із собою провізію і покласти її на вози. Отже, наступне випробування — **«Збори провізії»**.

Конкурс 2

Учасники кожної команди отримують капусту, цибулю, картоплю, моркву, буряк, часник, пачку солі, помідор, огірок. Направляючий кожної команди біжить із капустою у руках (провізія) до ящика (віз), кладе капусту у ящик і повертається до своєї команди, передаючи естафету наступному. Далі те ж саме виконують всі члени команди.

Ведучий. Молодці! Зібралися в дорогу! Тоді сідаємо на своїх коней та вирушаємо у далеку подорож. Дорога дуже хвиляста, нерівна, тому на конях мчить швидко, але уважно, перестрибуючи та оббігаючи всі перешкоди!

Конкурс 3 «Стрибки на конях».

Направляючий кожної команди пересувається стрибками, тримаючи гімнастичну палицю між ніг (кінь), перестрибуючи через дерев'яні куби (перешкоди) до орієнтиру, назад повертатися стрибками по прямій, передаючи палицю наступному.

Ведучий. Ось і прискакали ми на своїх козацьких конях до болота, як же переправитися? Нам допоможе конкурс **«Переправа»!**

Конкурс 4

Учасник тримає в руках 2 дощечки розміром 20x30 см. Укладаючи на підлогу по чергово кожну дощечку і наступаючи на неї, учасник має подолати відстань етапу.

Ведучий. Нарешті і дісталися ми ворожій фортеці! Щоб визволити друзів, треба розібрати прохід у стіні, а саме витягти і перенести цеглини. Наступний конкурс – **«Перенесення цеглин»**

Конкурс 5

Вся команда стає в колону з певною відстанню один від одного, передаючи м'ячі один одному назад до лінії старту.

Ведучий. Справжні козаки повинні вміти знаходити вихід з будь якої ситуації. Не завжди поруч з ними можуть бути дівчата – гарні господарки. Проте наші хлопці – козаки також вміють ліпити таку гарну українську страву, як вареники.

Конкурс 6 «На винахідливість»

Ось вам завдання: у вас є однакова кількість тіста. За одну хвилину ви повинні зліпити якнайбільше вареників. (*Визначаються переможці*).

Ведучий. Козаки – галасливий народ. Коли їх збиралося більше одного, довкола всі звертали на них увагу. Ось для наших веселих нащадків козацької слави наступний конкурс із загадковою назвою **«Чи вміють козаки кричати?»**

А загадка вона тому, що ніхто не знає, що ж бо наші козаки мають кричати.

Конкурс 7 «Чи знаєте ви історію України?»

Що це? (Викласти із літер потрібне слово).

а) Дерев'яна палиця з кулею угорі, яка може бути оздоблена коштовним металом та камінням, ознака влади (Булава).

б) Верхній одяг козака (Жупан).

в) Пасмо волосся на голові козака (Оселедець).

г) Приміщення, де жили козаки, військова одиниця (Курінь).

Конкурс 8 «Чи вміють козаки мовчати?»

Умови конкурсу: За мотивами української народної пісні « Несе галя воду» створити пантоміму.

Конкурс 9 «Перетягування канату»

(Змагання команд. Перемагає та команда, яка перетягне іншу команду за контрольну лінію).

Ведуча: Ось, нарешті, після кількох годин чесної боротьби настав найбільш хвилюючий і відповідальний момент. Надаємо слово журі.

Ведучий. Завершилося наше свято.

Зичимо вам здоров'я, щастя.

Нехай у вас панує достаток,

вітає козацький дух.

